

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

शिक्षा आर्जन गरिएको क्रियात्मक बानीहरूको सङ्गठन हो, जसले व्यक्तिलाई भौतिक र सामाजिक वातावरणमा योग्य बनाउँदछ । मानिस सामाजिक प्राणी हो तसर्थ प्रत्येक बालबालिकालाई वर्तमान समय सापेक्ष बनाउन, सामाजिक मूल्य मान्यता अनुरूप संस्कृति र परम्पराको बोध गराउने, शिक्षाको उद्देश्य रहेको हुन्छ । शिक्षाले प्रत्येक बालकको व्यक्तिगत आवश्यकता पूरा गरेर मात्र जिम्मेवारी पुरा हुँदैन । शिक्षाले बालकको सर्वाङ्गीण विकास गराउनु पर्दछ (वाग्ले २०६१) । यसरी शिक्षाको माध्यमबाट बालबालिकाको अन्तर्निहित प्रतिभाको विकास भई योग्य, दक्ष, सक्षम तथा आवश्यकता अनुकूलको नागरीक तयार गराउनु पर्दछ ।

शिक्षण प्रक्रियाको संचालन प्राचिन कालदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । त्यसवेला परम्परागत रूपमा चल्दै आएका जीवन आदर्श तथा प्रचलित चलन, धार्मिक, सामाजिक मूल्य र मान्यता, संस्कृति एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरण हुँदै जाने पारिवारिक शिक्षा प्रणाली थियो । तत्कालीन समयमा ऋषिकुल, पितृकुल, गुरुकुल शिक्षण परिपाटीमा श्रवण मनन, प्रश्नोत्तर, वादविवाद, व्याख्या प्रदर्शनी छलफल विधिको माध्यमबाट शिक्षण हुने गरेको उल्लेखित पाइन्छ । विद्यार्थीको चारित्रिक, गतिविधि र सामुहिक परीक्षाको निमित्त धर्म र दर्शनको बारेमा छलफल र वहस हुन्थ्यो भने शास्त्रास्त्र विधिद्वारा पौरख र सामर्थ्य पहिचानको परीक्षा लिइन्थ्यो । धर्मको माध्यमद्वारा शिक्षा प्रदान गरिने भएकोले बौद्ध विहार, गुम्वा, मन्दिर एवम् विभिन्न गुठीहरू जस्ता धार्मिक संस्थाहरू मर्फत दर्शनशास्त्र बेदवेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, कर्म काण्ड, बौद्धदर्शन, साहित्य त्रिपिटक आदि विषयहरू संस्कृत र पालि भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो ।

वि.सं. १९१० सालमा जङ्ग बहादुर राणाले अंग्रेजी प्राथमिक विद्यालय खोली औपचारिक शिक्षाको थालनी गरेको थिए । वि.सं. १९३४ मा यसलाई हाइस्कूलमा परिणत गरिएको थियो । तर उक्त विद्यालयमा अध्ययन अध्यापनका लागि नेपालमा कुनै पनि पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको थिएन । त्यसैले उक्त विद्यालयमा भारतीय पाठ्यक्रम अनुसार नै अध्ययन अध्यापन गराइन्थ्यो । राणा प्रधानमन्त्री देव शोमशेरको पालामा उपत्यका भित्र ५० र उपत्यका बाहिर १०० वटा जति भाषा पाठशालाहरू खोलिएका थिए । यी पाठशालाको मुख्य उद्देश्य साक्षर गर्नु र अंकगणितको ज्ञान दिनु थियो । त्यसैले उक्त पाठशालामा दुई विषयहरू साक्षर र अंकगणितको अध्यापन गराइन्थ्यो (श्रेष्ठ, १९८२) । वि.सं. १९९० सालमा एस.एल.सी, बोर्डको स्थापना भएपछि उक्त बोर्डले नेपालमा पहिलो पटक कक्षा ९ र १० मा अध्ययन गर्ने पाठ्यपुस्तक प्रकाशमा ल्यायो । त्यस समयमा ऐच्छिक र अनिवार्य विषयहरूमा अंग्रेजी, भर्नाकुलर कम्पोजिट, इतिहास, भूगोल र गणित विषयहरूको ७०० पूर्णाङ्क कायम गरिएको थियो ।

वि.सं. २००७ सालको क्रान्ति पछि राणाशासनको पतन र प्रजातन्त्रको उदय पश्चात नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले वि.सं. २०११ सालमा “नेपालमा शिक्षा” नामक प्रतिवेदन प्रकाशमा ल्यायो जसले सामाजिक, विज्ञान, कृषि, वाणिज्य, उद्योग ज्यामिति, विजगणित र नेपाली विषय रहनुपर्ने र शिक्षाको माध्यमका निम्ति माध्यमिक तहमा अंग्रेजी इच्छाधिन हुनुपर्ने अवधारणा ल्याएको थियो । वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात गठन गरिएको सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समीति २०१८ ले देश नरेश र ईश्वरप्रति सम्मान गर्ने बानीको विकास गर्न देशभरी शिक्षाको माध्यम नेपाली हुनुपर्ने, माध्यमिक विद्यालयलाई साधारण र व्यवसायिक गरी दुई भागमा बाँड्नुपर्ने, पञ्चायति व्यवस्था अनुकुलका शैक्षिक कार्यक्रम तर्फ जोड दिएको पाइन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गर्ने उद्देश्यले समय, समयमा विभिन्न आयोगहरू गठन गरिए पनि शिक्षा क्षेत्रमा आशा गरे अनुसारको सुधार हुन सकिरहेको थिएन । शिक्षाको उद्देश्य संरचना, शिक्षण विधि, शिक्षण पद्धति, सामग्री शिक्षाको स्तरयुक्त विकास गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भयो । यस योजनाले माध्यमिक तहको शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवसायिक शिक्षामा जोड दिई उत्पादनशिल र उपयोगी नागरिक तयार गर्नुपर्ने, माध्यमिक तहलाई साधारण, व्यवसायिक र संस्कृत गरी तीन भागमा विभाजन गरेको थियो । साधारण मा.वि.मा नेपाली संयुक्त राष्ट्रसंघिय भाषा मध्ये एक, गणित, भूगोल, विज्ञान व्यवसायिक विषयमा स्वास्थ्य शिक्षा, पञ्चायत, विज्ञान व्यवसायिक विषय मध्ये एक र इच्छाधिन विषयमध्ये एक गरी जम्मा ९०० पूर्णाङ्क कायम गरिएको थियो । यसले ८ देखि १० सम्मलाई माध्यमिक तह मानेको थियो ।

प्रजातन्त्रको पुन स्थापना भए पछि वि.सं. २०४९ सालमा गठित “राष्ट्रिय शिक्षा आयोग” ले आफ्नो प्रतिवेदनमा मा.वि. तहको शिक्षा ३ तहको हुने जसमा ६, ७ र ८ नि.मा.वि. तह ९ र १० मा.वि. तह र ११ र १२ उ.मा.वि. तह रहने गरी शिक्षाको संरचना तयार पारेको थियो । कक्षा ९ र १० मा नेपाली, अंग्रेजी, गणित विज्ञान तथा वातावरण शिक्षा सामाजिक विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा निर्धारण गरिएको थियो । उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले “राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९” ले सिफारिस गरेका पाँचवटा अनिवार्य विषयहरू सहित, स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा विषय थप गरी जम्मा ६०० पूर्णाङ्कको अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गराएको थियो । माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमको पाठ्यभार ३९ र पूर्णाङ्क ८०० निर्धारण गरी लागु गरिएको थियो ।

हाल माध्यमिक तहमा नेपाली, अंग्रेजी, गणित, विज्ञान सामाजिक र स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा गरी ६ वटा विषयहरू अध्ययन अध्यापन हुँदै आइरहेका छन् । माध्यमिक शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालिको ज्यादै महत्त्वपूर्ण अंश मानिएको छ । राष्ट्रिय परम्परा, संस्कृति सामाजिक सम्पदा, लोकतान्त्रिक मूल्यसँग परिचित देशको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्ने दक्ष र स्वास्थ्य नागरिकको उत्पादन गर्नु माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । यस तहको मुख्य उद्देश्य देशको सर्वाङ्गीण विकासको लागि क्षमता अनुरूप ठोस योगदान दिनसक्ने

सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गर्नु र विश्वविद्यालय शिक्षाको लागि आवश्यक ज्ञान सीप प्रदान गरी सचेत नागरिक तयार गर्नु रहेको छ ।

विद्यालयमा प्रारम्भिक तहदेखि नै अनिवार्य विषयका रूपमा रहेको नेपाली भाषा शिक्षणले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । प्रारम्भिककाल देखि नै नेपाली भाषा सम्पूर्ण नेपालीको साझा भाषाको रूपमा रहेको छ र हाल सरकारी कामकाज तथा सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको हुँदा यसका लागि उपयुक्त पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री हुनुपर्छ । विद्यालय तहमा नेपाली भाषा शिक्षणको मूल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृत्ति गर्नुका साथै अन्य विषयहरूको पठनपाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोधपक्ष र अभिव्यक्तिको विकास गर्नु रहेको छ । नेपाली भाषामा कथा, कविता, चिट्ठी, निबन्ध, रूपक, व्याकरण, शब्दभण्डार जस्ता विधाहरू राखिएको छ । शिक्षकले शिक्षण गर्दा स्वस्वर तथा मौन वाचन, पठन बोध, मौखिक तथा लिखित प्रश्नोत्तर, अनुकरणात्मक, सारांश लेखन जस्ता क्रियाकलाप गराउँदा व्याख्यान छलफल, अन्तरक्रिया, अभिनय, समस्या समाधान जस्ता विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तु अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप गराउनु पर्दछ ।

अंग्रेजी भाषाको महत्त्वलाई मध्यनजर गर्दै वि.सं. २०६० सालदेखि कक्षा १ देखि नै अनिवार्य विषयका रूपमा पठनपाठन हुँदै आइरहेको छ । अंग्रेजी भाषालाई अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा मान्यता दिएपछि यसको महत्त्व दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको परिवेशमा अंग्रेजी भाषा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारको माध्यम बनेको छ । यो विश्वलाई चिन्ने बाटो भएकोले र विश्वको सवैसँग सञ्चार गर्न यसको महत्त्व छ । माध्यमिक तहको अंग्रेजी विषयले विशेषगरी विद्यार्थीको पढाइ, लेखाइ, सुनाइ र बोलाइमा जोड दिन खोजेको छ । यस विषयको शिक्षण गर्दा प्रश्नोत्तर, भूमिका अभिनय, छलफल, खोज अनुसन्धान, प्रदर्शन, समुहकार्य, नाटकिय विधिद्वारा शिक्षण गराउनुपर्दछ । यस विषयको शिक्षण गर्दा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तु अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप गराउनु पर्दछ ।

विषयगत प्रयोगलाई दृष्टिगत गरी विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा कक्षा १ देखि नै अनिवार्य विषयका रूपमा गणित विषयलाई समावेश गरिएको छ । विद्यार्थीका दैनिक जीवनमा आइपर्ने व्यावहारिक समस्याहरू समाधानका लागि गणित विषयको आवश्यकता छ । सोही बमोजिमका अंकगणित, बीजगणित, ज्यामिति र तथ्याङ्कशास्त्रका विषयवस्तु राखि व्यक्तिको दैनिक जीवनमा आइपर्ने समस्या समाधान गर्न उपयुक्त गणितीय सीपको विकास गर्नु आधारभूत गणितिय धारणको ज्ञान र सिपको विकास गर्नको लागि प्रश्नोत्तर, छलफल आगमन तथा निगमन विधि प्रदर्शन प्रयोगात्मक, समस्या समाधान, विश्लेषण, संश्लेषण, खोज विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तु अनुसारको शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगद्वारा शिक्षण क्रियाकलाप गराउन आवश्यक छ ।

सामाजिक अध्ययनले देशको समसामयिक समस्या माथिको परिवर्तन विश्वमा आएको नविनतम प्रविधि र समाजको माग एवं चाहनालाई समेट्ने भएकोले यो विषयको पाठ्यक्रमलाई समयानुकूल गतिशील र परिवर्तनशील गर्दै लगिएको छ । विश्वमा सूचना तथा संचार क्षेत्रमा

देखापरेका विकास, विश्वव्यापिकरण तथा स्थानीयकरणलाई सामाजिक अध्ययन विषयमा समावेश गरी मानव अधिकार, सामाजिक मूल्यमान्यता, प्राकृतिक प्रकोप जस्ता विषयवस्तु समावेश गरी यस विषयलाई समसामयिक, व्यवहारिक र स्तरीय बनाउने कोसिस गरिएको छ । सोही अनुसार सामाजिक शिक्षा विषयलाई सामाजिक विज्ञान (इतिहास, भूगोल, अर्धशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्र) आदिका आधारभूत तत्व एवं समसामयिक सामाजिक विषयवस्तुलाई बालकेन्द्रित ढंगले एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थीलाई गर र सिक भन्ने धारणाको अभिवृद्धि गराउन र विद्यार्थीमा व्यवहारिक परिवर्तन ल्याउनु नै सामाजिक अध्ययनको मुख्य लक्ष्य हो । यो विषयको शिक्षण क्रियाकलाप गराउँदा विषयवस्तु अनुसार आवश्यक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दै, प्रश्नोत्तर, छलफल, अभिनय, क्षेत्र भ्रमण, खोज प्रदर्शन, अवलोकन परियोजना जस्ता विधिहरूको प्रयोग गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

विज्ञानले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्त एवं नियमहरूको मानव जीवनको हरेक पक्षमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा भएका विभिन्न खोज अनुसन्धानबाट प्राप्त नयाँ नयाँ अवसरका ढोकाहरू खोल्दै देशलाई विकासको चरम सीमामा पुऱ्याउन विकसित देशहरू सक्षम भइरहेका छन् । संचार र प्रविधिको अकल्पनीय विकासको सिङ्गो संसारलाई ग्लोबल गाउँको रूपमा रूपान्तर गरेको छ । यसरी विज्ञान एउटा विकासको आधार भएको कुरालाई आत्मसाथ गर्दै विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा अनिवार्य विषयका रूपमा समावेश गर्न विभिन्न आयोगले सिफारिस गरे अनुसार नै विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा अनिवार्य विषयका रूपमा समावेश गरिएको छ । शिक्षण क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन विषयवस्तु अनुसारका आवश्यक सामग्रीका साथै छलफल, प्रदर्शन, स्थलगत भ्रमण, प्रश्नोत्तर, प्रयोगात्मक अवलोकन, अन्वेषण, समस्या समाधान जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित विषय हुन् । विद्यार्थीहरूमा विद्यालय तहदेखि नै तीनवटा छुट्टाछुट्टै विषयको ज्ञान, सीप तथा अभिवृत्तिको विकास अत्यावश्यक देखिएकोले स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा गरी तीनवटा विषयलाई एकीकृत गरी वि.सं. २०५६ देखि यो विषयलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरी कार्यान्वयनमा आइरहेको छ । यो विषय विद्यार्थीको दैनिक जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयका रूपमा विद्यार्थीहरूले ग्रहण गरी सकेको अवस्था छ । स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षाका विभिन्न पक्षहरूको समुचित व्यवस्थापनले देशको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउँदछ । यो विषयले विद्यार्थीहरूलाई मानवीय र पारिवारिक जीवनका साथै वातावरणीय पक्षमा समेत सचेत बनाउन सहयोग गर्दछ । यसबाट विद्यार्थीहरूमा राष्ट्रिय आवश्यकता तथा मान्यताप्राप्त सकारात्मक सोचको विकास भइ विवेकपूर्ण निर्णय लिन सक्ने क्षमताको विकास समेत हुने अपेक्षा गरिएको छ । यस विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा विषयवस्तुको आवश्यकता अनुसार शैक्षिक सामग्रीकमा साथै प्रश्नोत्तर प्रदर्शन व्याख्यान, समस्या समाधान अवलोकन, खोज, परियोजना कार्य प्रस्तुतीकरण, छलफल, अभिनय विभिन्नको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

विद्यालयका प्रमुख अंगहरू मध्ये शिक्षक पनि एक महत्त्वपूर्ण अंग हो । शिक्षक समाजको दिशा निर्देशक एवं एउटा अगुवा व्यक्तित्व हो । बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्नुमा शिक्षकको ठूलो हात हुने कुरामा दुई मत छैन । सामाजिक परिवर्तनका लागि शिक्षण प्रशिक्षणलाई प्रमुख जिम्मेवारीको रूपमा ग्रहण गर्ने र शिक्षकबाट नै समाजमा ज्ञान, सिपहरू स्थानान्तरण हुने गर्दछन । यस्तो महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी बोकेका शिक्षकहरू विषयगत रूपमा दक्ष, तालिम प्राप्त, सहयोगी, अनुशासित सर्वगुण सम्पन्न हुन आवश्यक हुन्छ । भनिन्छ, “एउटा डक्टर असीपालु भए केही व्यक्तिलाई मात्र वाधा पर्दछ भने एउटा शिक्षक असक्षम भएमा हजारौ व्यक्ति वा पूरा पुस्तालाई नै असर पर्दछ” त्यसकारण विद्यालयमा शिक्षकको ठूलो भूमिका हुने गर्दछ । त्यसैले अध्ययनमा माध्यमिक तहमा शिक्षकको पृष्ठभूमी सम्बन्धी वास्तविक अवस्थालाई केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

शिक्षण क्रियाकलाप भन्नाले निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि कक्षाकोठा भित्र शिक्षक र विद्यार्थीबीच हुने अन्तरक्रिया हो । जसमा विषयवस्तुको प्रकृति कक्षाकोठाको वातावरण, विद्यार्थीको रुची चाहना सहभागिता विद्यार्थी शिक्षकबीच हुने सम्पूर्ण क्रियाकलाप भन्ने बुझिन्छ । आफ्नो विषयको शिक्षण रोचक र प्रभावकारी बनाउन शिक्षकले उपयुक्त शिक्षण विधि र सामग्रीको चयन गरी प्रयोग गर्ने गराउने गर्नुपर्दछ । आफूले शिक्षण गर्ने विषयको पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएका उद्देश्य अनुसार सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूलाई सहभागी बनाउनु आवश्यक हुन्छ । शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकेको खण्डमा विद्यार्थीहरू सिक्नमा उत्प्रेरित हुन्छ । यसरी कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षकको व्यक्तिगत, सामाजिक, पेशागत गुणका साथै, कक्षाकोठाको भौतिक अवस्था, कक्षा सजावट, तापक्रम, हावापानी, प्रकाश, फर्निचर, विद्यार्थीको बसाइ कालोपाटी रखाई आदि जस्ता पक्षहरूको पनि व्यवस्थापनमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । योजना विना कुनै पनि लक्ष्यमा पुग्न सकिदैन । त्यसकारण शिक्षकले विषयवस्तु विद्यार्थीसमक्ष पुऱ्याउनका लागि वार्षिक कार्ययोजना अनुसार वार्षिक पाठयोजना, दैनिक पाठयोजना निर्माण गरी शिक्षण गर्न आवश्यक हुन्छ । सोही अनुसार विषयवस्तु, विधि, सामग्री, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, विद्यार्थी मूल्याङ्कन, अतिरिक्त क्रियाकलाप गराउन सहयोग सिद्ध हुन्छ । दैनिक पाठयोजना अनुसार शिक्षण गर्दा शिक्षकलाई सजिलो हुन्छ । कक्षाकोठामा प्रवेश गरिसकेपछि विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न र विद्यार्थीलाई शिक्षणप्रति उत्प्रेरित गर्न समसामयिक घटना, कथा, कविता, चुटकिला, गजल साथै पूर्व पाठको स्मरण गराउँदै नयाँ पाठको सुरुवात गर्दा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । कक्षा शिक्षणमा विषयवस्तु अनुसारका विभिन्न सामग्रीहरू र दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू साथै विषयवस्तु अनुसार उपयुक्त विधिको छनौट गरी शिक्षण गर्दा उपयुक्त हुन्छ । कक्षा क्रियाकलापको प्रभावकारीता थाहा पाउनको लागि विद्यार्थीहरूलाई लिखित तथा मौखिक प्रश्नहरूको साथै प्रयोगात्मक कार्यद्वारा कक्षाकार्य गृहकार्य गर्न लगाउनु पर्दछ । सोही अनुरूप पृष्ठपोषण प्रदान गरि पाठको सारांश बताएर शिक्षणलाई अन्त्य गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।

विभिन्न आयोगहरूको सिफारिस गरे अनुसार नेपालले शिक्षामा राष्ट्रिय, तहगत, विषयगत उद्देश्यहरू, पाठ्यक्रम निर्धारण गरिए तापनि कार्यान्वयन तहमा आउँदा प्रभावकारी हुन सकेको

पाइदैन । यसको मुख्य कारणहरूमा तालिम अप्राप्त, अदक्ष शिक्षकको बाहुल्यता, तालिम प्राप्त भए पनि कक्षाकोठामा परम्परागत शैलीबाटै शिक्षण गरिनु, शिक्षक, निर्देशिकाले तोकबमोजिम शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री र अन्य क्रियाकलापहरू नगरिनु विद्यालयमा उपयुक्त मूल्याङ्कन प्रणाली नअपनाइनु, अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन नगर्नु, व्याख्यान विधिलाई बढी प्रयोगमा ल्याउनु आदि हुन् । यस्तो महत्त्वपूर्ण कार्यमा शिक्षकले विभिन्न बहाना बनाएर भारा टार्ने काम गरिरहेको पाइन्छ । त्यसकारण कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमि कस्तो छ ? शिक्षकहरू तालिम प्राप्त छन्/छैनन् ? कस्ता किसिमका शिक्षण विधिहरू अपनाउँछन्, शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था के कस्तो छ ? शिक्षण क्रियाकलापति शिक्षकको धारणा के छ ? भन्ने सम्बन्धमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

माध्यमिक तहमा वि.सं २०५६ सालदेखि नेपाली, अंग्रेजी विज्ञान, गणित, सामाजिक र स्वास्थ्य जनसंख्या गरी ६ वटा विषयहरू राखिएको छ । हाम्रो जस्तो बहुभाषिक बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक देशमा यी विषयहरूको शिक्षण एउटा चुनौतिपूर्ण विषय हो । शिक्षण कार्यले विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सक्नुपर्छ । त्यसैले यी विषयहरूलाई व्यवहारिक अनुसन्धानमूख र जीवनउपयोगी बनाउन खोजिएको छ । त्यसकारण शिक्षणलाई व्यवहारिक तथा विद्यार्थीलाई क्रियाकलापमूखी बनाउन उपयुक्त शिक्षण क्रियाकलाप मुख्य आधार हो । विद्यालय स्तरको शिक्षण क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले विषयवस्तुको प्रकृति अनुसार शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री पाठ्यक्रपुस्तक, पाठ्यसामाग्रीहरूको व्यवस्था गरिएको छ । शिक्षकलाई शिक्षण गर्न सजिलो होस भन्ने उद्देश्यले प्रत्येक विषयका शिक्षक निर्देशिका तयार गरिनुका साथै आवश्यकता अनुसार विभिन्न किसिमका तालिमहरू दिने व्यवस्था शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले गर्दै आईरहेको छ । तर वर्तमान अवस्थामा सरकारी विद्यालयहरूमा कक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षक केन्द्रित विधिहरू व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल आदिको प्रयोग अत्याधिक मात्रामा हुने गरेको, शैक्षिक सामाग्रीहरूको प्रयोग नगर्ने, विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन, आदि कारणले विद्यार्थीमा आशा गरे अनुरूप परिवर्तन ल्याउन सकिरहेको छैन ।

माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको तालिम योग्यता, अनुभव, उमेर, जातजाति भाषा, धर्म लिंग, विशिष्टिकरण गरेको विषय फरक फरक रहेको छ । यसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षण क्रियाकलापमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षकहरू विषयगत रूपमा दक्ष नभइ शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन सक्दैन त्यसकारण शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतका विभिन्न संस्थाहरूले समय समयमा तालिम गोष्ठी सेमिनार आदि गर्दै आइरहेको भएता पनि ती कार्यक्रमहरूले औपचारिकतामा मात्र सीमित भएकोले, मा.वि. तहको शैक्षिक गुणस्तर माथि उठ्न सकिरहेको छैन । त्यसकारण कक्षा शिक्षणमा सुधार गर्न कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, सिकाइ वातावरण अवस्था, शिक्षामा लगानी, विद्यार्थी क्रियाकलाप, विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली, शिक्षण प्रविधि, साधन स्रोत, शिक्षण रणनीति जस्ता पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले अध्ययनकर्ताले यहाँ कक्षा-९ मा

अनिवार्य विषयको शिषण गर्न, शिक्षकको योग्यता तालिम, कार्यान्वयनको अवस्था वर्तमान शिक्षणप्रति शिक्षकको धारणा, कक्षा शिक्षण सुरुवात, पाठयोजना निर्माण कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, शिक्षण विधिको अवस्था, शैक्षिक सामग्री मूल्याङ्कन पाठको समाप्ति जस्ता पक्षहरूको अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको हुँदा “कक्षा ९ मा अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था” लाई समस्याको कथनको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

कक्षा ९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप शीर्षक अन्तर्गत निम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नको उत्तर खोजिएको थियो :

शिक्षकको पृष्ठभूमि

-)] शिक्षकको शैक्षिक योग्यता र कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?
-)] भाषा लिङ्ग, जात, धर्म उमेरको आधारमा शिक्षकको पृष्ठभूमि कस्तो छ ?
-)] शिक्षकको तालिमको अवस्था के कस्तो छ ?
-)] विशिष्टिकरण गरेको विषय र अध्यापन गराउने विषयको अवस्था कस्तो छ ?

शिक्षण क्रियाकलाप

-)] विद्यालयको कक्षाकोठाको व्यवस्थापन के कस्तो छ ?
-)] शिक्षकको कक्षा शिक्षणको सुरुवातको अवस्था के कस्तो छ ?
-)] के शिक्षकले शिक्षण गर्नुभन्दा लिखित रूपमा पाठयोजना बनाउँछन् ?
-)] शिक्षण क्रियाकलापमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ?
-)] शिक्षकले शिक्षण गर्दा के कस्ता विधिहरूको प्रयोग गर्दछन् ?
-)] शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षक विद्यार्थीको सहभागिता कस्तो छ ?
-)] मूल्याङ्कन गर्दा के कस्ता साधनहरूको प्रयोग गर्दछन् ?
-)] गृहकार्य दिने र जाँच गर्ने के कस्तो परिपाटी छ ?
-)] कक्षा शिक्षणको समापन के कसरी गर्दछन् ?

शिक्षकको विषय शिक्षण प्रतिको धारणा

-)] शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा कस्तो छ ?
-)] शिक्षकको शिक्षण क्रियाकलाप प्रतिको धारणा के कस्तो छ ?

यी माथिका प्रश्नको उत्तर खोजी गरी आवश्यक सुझाव पेश गर्न यो अध्ययनको शीर्षक “कक्षा ९ मा अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था” राखिएको छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि कार्यक्रम संचालन गर्नका केही निश्चित उद्देश्यमूलक हुन्छन् । उक्त उद्देश्यले नै सम्पूर्ण कार्यक्रमलाई मार्ग निर्देशन गर्ने काम गर्दछन् । यस अध्ययनका लागि पनि केही निश्चित उद्देश्यहरू छन् । जुन निम्नानुसार छन् :

-) शिक्षकको पृष्ठभूमि पहिचान गर्नु ।
-) शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्नु ।
-) शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षकको धारणा पहिचान गर्नु ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

नेपालमा विगत पाँच दशकदेखि शिक्षाको योजनाबद्ध विकासद्वारा शैक्षिक क्षेत्रको विस्तार र सुधार गर्ने कार्य हुँदै आएको पाइन्छ । वर्तमानसम्म आइपुग्दा यस विकासले तीव्र गति लिएको देखिन्छ । तर शिक्षाको परिमाणात्मक रूपमा विकास र विस्तार हुनु भन्दा पनि त्यसको साथ साथै गुणात्मक शिक्षाको विकास पनि त्यत्तिकै ध्यान पुऱ्याउनु अति जरुरी हुन्छ । यसो गरिए मात्र लगानी अनुसारको प्रतिफल समेत प्राप्त हुन्छ । विद्यमान शैक्षिक क्षतिलाई समेत न्यून गर्न सकिन्छ । शिक्षाको क्षेत्रमा धेरै ठूलो लगानी गरिए तापनि माध्यमिक तहको शिक्षाको गुणस्तर राम्रो नभएको, माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण जनशक्ति, दक्ष र सीपयुक्त नभएको भन्ने जस्ता जनगुणासाहरू सुन्नमा आइरहेको पाइन्छ । यसो हुनुमा मूल्याङ्कन प्रणाली राम्रो नहुनु, तालिम प्राप्त दक्ष शिक्षकको अभाव, आर्थिक तथा भौतिक अवस्था कमजोर हुनु व्यवस्थापनको अवस्थालाई मुख्य कारण मान्न सकिन्छ । एस.एल.सी. परीक्षाको अनुत्तीर्ण नतिजाले यस कुराको पुष्टी गर्दछ ।

माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको योग्यता, तालिम, विशिष्टिकरण गरेको आधारमा शिक्षकको नियुक्ति गर्नुपर्ने प्रावधान शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख गरिए पनि अन्य ठाउँमा अयोग्य ठहरिएका व्यक्तिलाई शिक्षकमा योग्य ठहराई नियुक्ति गर्ने, राजनीतिक भागबण्डा अनुसार शिक्षकको नियुक्त गर्ने प्रचलनले आज दिन-प्रतिदिन धेरै बालबालिकाको भविष्यमा खेलवाड भइरहेको अवस्था छ । प्रभावकारी शिक्षणका लागि योग्य, दक्ष तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षक विद्यार्थीहरूको जति बढी सक्रिय अर्न्तक्रिया हुन्छ शैक्षिक कार्यक्रम त्यति नै प्रभावकारी उद्देश्यमूलक हुन पुग्दछ तर हाम्रो देशका अधिकांश विद्यालयहरूमा उही पुरानै शैलीबाट शिक्षण क्रियाकलाप संचालन हुने गर्दछ । शिक्षक केन्द्रित विधिहरूमा पनि बढी व्याख्यान, विधिको प्रयोग गर्नु, कालोपाटी, डस्टर, चक, सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्नु, परीक्षालाई मात्र मूल्याङ्कनका साधनको रूपमा लिनु, विद्यार्थी क्रियाकलाप भन्दा शिक्षक क्रियाकलापलाई बढी जोड दिनु, शिक्षकलाई विभिन्न किसिमका तालिम प्रदान गरीए पनि कक्षाकोठामा कार्यान्वयन नगर्नु, यसको सम्बन्धित पक्षबाट निरीक्षण नगरिनु आदि कारणले आज शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन ।

यसरी हाल भइरहेको शिक्षक नियुक्ति गर्ने प्रक्रिया र माध्यमिक तहमा हुने शिक्षण क्रियाकलापलाई यही अवस्थामा रहन दिने हो भने यसले भोलीका दिनहरूमा झन ठूलो शैक्षिक क्षति हुने देखिन्छ । हाल प्रयोग भइरहेका शिक्षण क्रियाकलापबाट विद्यार्थीहरूमा रचनात्मक, सृजनात्मक

क्षमता विकास हुनुको अलावा सैद्धान्तिक ज्ञानमात्र प्राप्त हुने देखिन्छ । विद्यार्थीहरूमा शिक्षणप्रति नै निरासापन उत्पन्न हुँदै जाने देखिन्छ । यदि यस्तो समस्यालाई समयमा नै सुधार गर्न सकिएन भने यसले भविष्यमा विकराल रूप लिन सक्दछ । त्यसकारण विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप कसरी भइरहेको छ, शिक्षक र विद्यार्थीले शिक्षण क्रियाकलापलाई कसरी लिइराखेका छन् । मा.वि. तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमी के कस्तो छ भनी अध्ययन अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानिएको हुनाले कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था शीर्षक राखि अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले शिक्षण क्रियाकलापलाई सफल, अर्थपूर्ण र प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित विषयशिक्षक विद्यार्थी, प्र.अ., विद्यालय निरीक्षक, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, शैक्षिक जनशक्ति केन्द्र, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र साथै सम्पूर्ण सरोकारवाला संघ संस्था, NGO, INGO र साथै सम्पूर्ण अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिलाई थप सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएकोले यस अध्ययनको महत्त्व रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

शैक्षिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित भई गरिने अनुसन्धानको क्षेत्र ज्यादै व्यापक हुन्छ । शिक्षण क्रियाकलापसँग सम्बन्धित समस्या हाम्रो देशको कुनै एउटा क्षेत्र र जिल्लासम्म मात्र सीमित छैन । प्रत्येक विद्यालयमा यस्ता समस्याहरू रहेका हुन सक्छन् । यसको अध्ययन राष्ट्रव्यापी रूपबाट समेत गर्न सकिन्छ । तर एक निश्चित समयवधि, सीमित साधन स्रोत अन्तर्गत प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक विद्यालय र प्रत्येक समस्यावारे अध्ययन अनुसन्धान गर्नु ज्यादै कठिन हुन्छ । त्यस कारण यस अध्ययनका निम्न सीमाहरू निर्धारण गरिएको थियो-

-)] यो अध्ययन रुकुम जिल्ला खलङ्गा गा.वि.स.का जम्मा २ वटा सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयमा सीमित थियो ।
-)] यो अध्ययन कक्षा-९ लाई लिइएको थियो ।
-)] यो अध्ययन माध्यमिक तहका ६ वटा अनिवार्य विषयमा मात्र सीमित गरिएको थियो ।
-)] यो अध्ययनमा दुईवटा विद्यालयका कक्षा-९ का अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू तथा प्र.अ. लाई स्वतः छनोट गरिएको थियो ।
-)] यो अध्ययन दुईवटा विद्यालयका कक्षा-९ विद्यार्थीलाई अध्ययनमा समावेश गराइएको थियो ।
-)] दुईवटा विद्यालयका १२/१२ जना विद्यार्थीहरूमध्ये ६ छात्र र ६ छात्रा पर्ने गरी गोलाप्रथा विधिबाट छनोट गरिएको थियो ।
-)] साधनहरूमा अन्तर्वार्ता, अवलोकन, लक्षित समूह छलफल, शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण फाराम र लिफ्ट विधिको प्रयोग गरिएको थियो ।
-)] यो अध्ययन मा.वि. तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापमा मात्र सीमित थियो ।

१.७ परिभाषित शब्दावलीहरू

- मा.वि. : माध्यमिक विद्यालय
- शिक्षकको पृष्ठभूमि : शिक्षकको पृष्ठभूमि अन्तर्गत शिक्षकको शैक्षिक योग्यता, तालिम, कार्यानुभव, उमेर, लिङ्ग, जात र धर्मको अवस्थालाई जनाउँछ ।
- शिक्षण प्रतिको धारणा : शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा अन्तर्गत शिक्षण पेशा प्रतिको रुचि र सन्तुष्टि, विषय प्रतिको रुचि, सन्तुष्टि र पेशा प्रतिको महत्त्वलाई जनाउँछ ।
- सार्वजनिक विद्यालय : नेपाल सरकारद्वारा नियमित रूपमा अनुदान पाउने गरी स्वीकृति प्राप्त विद्यालयलाई जनाउँछ ।
- शिक्षण विधि : शिक्षकले पाठ्यवस्तु विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउने क्रममा अपनाउने विभिन्न तरिकाहरूलाई शिक्षण विधि भनिन्छ ।
- कक्षा शिक्षण : शिक्षकले आफ्नो विषयवस्तुलाई कक्षाकोठा भित्र विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्नुलाई कक्षा शिक्षण भनिन्छ ।
- कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप : शिक्षक विद्यार्थी दुवैको भूमिका विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री, शैक्षिक वातावरण बीचको योजनाबद्ध र नियन्त्रित सम्बन्धलाई शिक्षण क्रियाकलाप हो ।
- शिक्षण सामग्री : कक्षा शिक्षणका क्रममा प्रयोग गरिने आवश्यक सामग्रीहरूलाई शिक्षण सामग्री भनिन्छ ।
- कक्षाकोठा व्यवस्थापन : कक्षाकोठामा गरिने शिक्षणका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्नुलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनिन्छ ।
- लिकर्ट विधि : यस विधिमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सम्बन्धी विभिन्न वाक्यांशहरू निर्माण गरी प्रत्येक वाक्यांशहरूमा पूर्ण सहमत, सहमत, अनिश्चित, असहमत र पूर्ण असहमत गरी पाँचवटा छनौटहरू दिइएको छ । यी प्रत्येक वाक्यांशहरूमा शिक्षकहरूलाई प्रतिक्रिया गर्न लगाएर पूर्ण सहमतदेखि पूर्ण असहमत सम्म क्रमशः ५, ४, ३, २ र १ वा क्रमशः १, २, ३, ४ र ५ अंकहरू प्रदान गरिने छ । यसरी तयार गरिएको स्केलमा शिक्षकले दिएको प्रतिक्रियाका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाइएको छ ।

परिच्छेद दुई पूर्व साहित्यको समीक्षा

अध्ययन अनुसन्धानलाई बाटो देखाउने र सफलता प्रदान गर्न सान्दर्भिक पूर्व साहित्यको, शोधहरूको अध्ययन र समीक्षा गर्नु अनुसन्धानको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । अनुसन्धानकर्ताले कुनै पनि विषयवस्तुसँग सम्बन्धित भएर अध्ययन गर्न चाहेको छ । सो समस्याको आधारशीला, संरचना र त्यस विषयमा आएका पूर्व साहित्यको समीक्षा गर्नु महत्वपूर्ण कार्य हो । यसै सन्दर्भमा कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापसँग सम्बन्धित रहेर अनुसन्धान पूर्व यसै शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न अध्ययनको समीक्षा गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा

शिक्षा मनोविज्ञानले शिक्षाका उद्देश्य निर्माण उद्देश्य पूर्तिका क्रियाकलाप र मूल्याङ्कनमा सहयोग गर्दछ । शिक्षक विद्यार्थी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण पद्धति, शिक्षण विधि, विद्यालय प्रशासन लगायत शिक्षाका सम्पूर्ण पक्षका समस्याहरूलाई केलाई सही मार्ग निर्देशन गर्ने काम शिक्षा मनोविज्ञानले गर्दछ । यसले शिक्षक, विद्यार्थीका विभिन्न मानवीय व्यवहारहरू प्रत्यक्षीकरण, प्रेरणा, पुनर्वल, दण्ड र पुरस्कार सम्भना, बिसाई, तर्क, कल्पना आदिको अध्ययन गर्दछ । व्यक्तिको ज्ञान, वृद्धि, रुचिअनुसार वैज्ञानिक विधिको खोजी गर्न शिक्षा मनोविज्ञानले सहयोग गर्दछ । व्यक्तिको बुद्धि परीक्षण, व्यक्तित्व परीक्षण, प्राप्ति परीक्षण, रुचि परीक्षण जस्ता थुप्रै परीक्षणहरू शिक्षा मनोविज्ञानले गर्दछ । शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दछ । बालबालिकालाई ज्ञान, सिकाइ सिकाउँछ । सिकाइ प्रभावकारी बनाउन बालबालिकाको विकासक्रम इच्छा, चाहना, आवश्यकता शिक्षकले थाहा पाउनु पर्दछ । यसका लागि शिक्षकले शिक्षा मनोविज्ञानको अध्ययन गरेको हुनुपर्छ (शर्मा एण्ड शर्मा, पेज २५) ।

आदर्शवादीहरूले जुनसुकै विषयवस्तुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप विधि वा शैक्षिक प्रक्रियालाई शिक्षकको स्व विवेकमा सुम्पेका छन् । आदर्शवादी दर्शनमा शिक्षकलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ । यसअनुसार शिक्षक आदर्श व्यक्ति हो । शिक्षकको व्यवहारबाट नै विद्यार्थीहरूले सिक्ने हुनाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा शिक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ (चक्रपाणी, पृ. २८६) । आदर्शवादी सुकरातले प्रश्नोत्तर विधि र छलफल विधिमा जोड दिएका छन् भने उनका शिष्य प्लेटोले वादविवादलाई शैक्षिक प्रक्रियाका रूपमा सिफारिस गरेका छन् (सिंह, २०६५) ।

प्रयोजनवादी दार्शनिक विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण प्रणालीको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षकको भूमिका अहम् रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार विद्यार्थीहरूको व्यवहारमा आउने परिवर्तनको स्वरूप शिक्षकको कुशलता तथा व्यक्तित्वमा भर पर्दछ । शिक्षकले विद्यार्थीलाई

सक्रिय रहन सहयोग पुऱ्याउने हुनाले शिक्षक विद्यार्थीको क्रियाकलापको उत्प्रेक स्रोत पनि हो । यस सिद्धान्तको केन्द्रबिन्दु रहेको विधि योजना विधि (Project method) हो । यस विधिमा विद्यार्थीहरूको उद्देश्य, चाख र उपयोगिताका आधारमा Learning by doing मा केन्द्रित रहनुपर्दछ (लुइटेल्, २०५९) ।

यथार्थवादी दर्शन अनुसार जुनसुकै शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा प्रत्यक्ष अवलोकन हुन आवश्यक हुन्छ । यस विद्यालयका कक्षा शिक्षणमा एकातिर इन्द्रियहरूको प्रयोग गरिन्छ भने अर्कोतिर भ्रमण, यात्राहरू पनि प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा शिक्षण गरिन्छ । यस कक्षा शिक्षणमा विषयवस्तुको ज्ञानका लागि रचिएका विषयवस्तुको प्रस्तुति गरे पनि ती विषयवस्तुको प्रत्यक्ष अवलोकन वा साक्षात्कार गराइन्छ । यथार्थवादीले इन्द्रिय ज्ञानलाई बढी जोड दिने भएकोले कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थी सामु विषयवस्तुको अवलोकन गराइन्छ । यस्तो कक्षा शिक्षणमा आगमन विधिको प्रयोग गरिन्छ । यस विषयवस्तुलाई अवलोकन गराइन्छ । विद्यार्थी त्यस वस्तुलाई देखेर, चाखेर, सुनेर वा अनुभव गरेर त्यस वस्तुबारे जानकारी प्राप्त गर्दछन् । यसका अतिरिक्त यथार्थवादी कक्षा शिक्षणमा प्रदर्शन विधि, प्रयोगात्मक विधि, छलफल, वादविवाद आदि विधिहरू पनि आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरिन्छ । कुनै विषयवस्तु सिकाउँदा विद्यार्थीको इन्द्रियहरूलाई सजग गराउनुका साथै उनको आत्मालाई सक्रिय बनाइन्छ । त्यसपछि विद्यार्थीमा विषयवस्तुप्रति रुचि जागृ र शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ भन्ने विश्वास यथार्थवादी दर्शनको रहेको छ (सिंह, २०६५) ।

२.२ विषयगत साहित्यको अध्ययन

शिक्षक

‘शिक्ष’ धातुबाट बनेको शिक्षक शब्दले नै ज्ञान दिन भन्ने अर्थ प्रकाश पार्दछ । वास्तवमा शिक्षणमा सफलता ल्याउने शिक्षक नै हुन्छ । यस जटिल विश्वबारे जानकारी दिने तथा स्थितिसँग जुध्न सक्ने नागरिक बनाउने शिक्षाको मुख्य उद्देश्य भएकोले शिक्षक पनि विलक्षण हुनुपर्दछ (पाण्डे, पृ. १९३) ।

शिक्षा बालबालिकाको भविष्यको मेरुदण्ड हो । अतः शिक्षाले बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास हुने कुरालाई विर्सन हुँदैन । शिक्षा मनोविज्ञानको ज्योति हो । यो ज्योति प्रदान गर्नमा शिक्षकको प्रमुख हात रहन्छ । यसै सन्दर्भमा जोन लक भन्दछन् : “बोटबिरुवाको विकास गोडमेलद्वारा हुन्छ भने मानिसको विकास शिक्षाबाट हुन्छ ।” शारीरिक विकासका लागि भोजनको आवश्यकता पर्दछ भने सामाजिक विकास र उत्थानका लागि शिक्षाको जरुरत पर्दछ (ढकाल, २०५२) ।

शिक्षक समाजको दिशा निर्देशक एवं अगुवा व्यक्तित्व हो । सामाजिक परिवर्तनका लागि शिक्षण प्रशिक्षणलाई प्रमुख जिम्मेवारीको रूपमा ग्रहण गर्ने, शिक्षकहरूबाट नै समाजमा

ज्ञान, सीपहरू स्थानान्तरण हुने गर्दछन् । शिक्षकबाट प्रयोग भएका पेशागत मर्यादा र दक्षताको किसिमबाट नै विद्यालयको समग्र विकास भई परिवर्तनकारी कदमहरूले अग्रसरता लिन र अन्वेशनात्क र सिर्जनशीलताको सुरुवात हुन्छ (शिक्षक शिक्षा, पृ. १३) ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा शिक्षकको महत्त्व ज्यादै ठूलो हुन्छ । शिक्षक शिक्षा विकास तथा बालकको व्यवहार सुधारको महत्त्वपूर्ण संवाहक एजेन्ट हो भन्ने कुरामा पहिलेदेखिका शिक्षाविद् तथा चिन्तकहरू विश्वस्त रहेका छन् । कतिपय समयका चिन्तकहरूले शिक्षकको महत्त्वलाई तुलनात्मक रूपमा कम महत्त्व दिए तापनि शिक्षक विना शिक्षण कार्य नहुने कुरा सर्व स्वीकार्य छ (लुइँटेल, पृ. २८४) ।

प्रकृतिवादी दार्शनिकहरूले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा शिक्षकको महत्त्व गौण हुने कुरा उल्लेख गरेका थिए । त्यस्तै शिक्षाको आदर्शवादी दर्शनमा शिक्षकलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको छ भने यथार्थवादी चिन्तकले शिक्षकलाई मानवीय तथा सचेत व्यक्तिका रूपमा लिएका छन् (लुइँटेल, पृ. २८५-२८६) ।

शिक्षक वा शैक्षिक नेतृत्वमा अरुलाई प्रभाव पार्ने न्यूनतम शक्ति हुन अनिवार्य छ । शिक्षकका कार्यहरू सफल हुन उसमा त्यस्तो स्वरूपको शक्ति हुनुपर्दछ, अथवा कुनै पनि रूपमा उचित विश्वास र सम्मान प्राप्त गर्ने राजनैतिक मूल्य मान्यतासँगसँगै जाने विचार शक्तिलाई राजनैतिक विचारशक्ति भनिन्छ । पाठ्यक्रम सम्बन्धी कार्यकर्ताहरूले तिनीहरूको शक्ति र इज्जतलाई उच्चतम रूपमा प्राप्त गर्न राजनैतिक विचार शक्तिलाई ग्रहण गर्नुपर्छ । जसले शिक्षकका कार्यहरू यथासम्भव प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा शिक्षा वा पाठ्यक्रम सम्बन्धी कार्यकर्ताहरूले राजनीतिक विचार शक्ति वा मूल्यलाई ग्रहण गर्नुपर्छ । जसले उनीहरूलाई सधैं शक्तिमा रहने प्रभावपूर्ण अवस्थामा पुग्ने, मान सम्मान, सहयोग र सत्कार प्राप्त गर्ने सोचमा अगाडि बढाउँदछ । यस्तो सोचले प्रभावपूर्ण अनुकरणीय र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउँछ । जुन शैक्षिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण हुन्छ (खनाल, २०६४, पृ. ७१) ।

शिक्षण विधि

शिक्षण विधिको सम्बन्धमा विभिन्न शिक्षाविद्हरूले दिएका केही परिभाषाहरू :-

वेस्ले (Wesley) का अनुसार – “शिक्षण विधिको अर्थ शिक्षकबाट सञ्चालित ती क्रियाकलाप भन्ने बुझिन्छ, जसको सहाराबाट विद्यार्थीहरू ज्ञान आर्जन गर्दछन् ।”

थट र गेरबेरिच (Thut and Gerberich) का अनुसार – “शिक्षण विधि प्रक्रियाहरूको त्यो व्यवस्थित संरचना हो जसमा समय र परिस्थितिको मागअनुसार विभिन्न प्रविधि तथा तरिकाको प्रयोग गरिन्छ ।”

वाइनिङ र बाइनिङ (Bining and Bining) का अनुसार – “शिक्षण विधिलाई शिक्षण प्रक्रियाको सक्रिय पक्षका रूपमा लिएका छन्।”

शिक्षण विधिले शिक्षकले पाठ्यवस्तु विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउने क्रममा अपनाउने विभिन्न तरिकाको सामूहिक नाम बुझाउने देखिन्छ। शिक्षणका क्रममा विषयवस्तु बुझाउनका लागि शिक्षकले व्याख्यान, छलफल, प्रदर्शन, समस्या समाधान आदिजस्ता विविध विधिहरू प्रयोग गर्न सक्छ। शिक्षण कार्यले विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सक्नुपर्छ। जब सिकाउनु पर्ने कुरा सिकाउन सकिँदैन तबसम्म विद्यार्थीको व्यवहारमा उद्देश्य अनुसार परिवर्तन ल्याउन सकिँदैन। यस्तो अवस्थामा समष्टिगत शैक्षिक उद्देश्यहरू पूरा गर्न सकिँदैन। विद्यार्थीको चरित्र निर्माण तथा व्यवहारमा सुधार ल्याउनका लागि शिक्षक तथा विद्यालयबाट गरिएको पर्याप्त निरर्थक बल पुग्दछ। सरकारी तथा अभिभावकबाट गरिएको लगानी बेकाम हुन पुग्दछ। यस्तो अवस्था सिर्जना हुन नसकोस् भन्ने उद्देश्यले शिक्षण कार्यमा प्रभावकारिताको लागि उपयुक्त शिक्षण विधिलाई पनि प्रमुख मान्न सकिन्छ।

शिक्षण विधि शिक्षकको सफलताको लागि मुख्य आधारको रूपमा रहेको छ। सामग्रीको प्रयोग तथा विद्यार्थीको सक्रिय सहभागिता शिक्षण विधिमा निर्भर गर्दछ। यसले शिक्षकलाई प्रभावकारी शिक्षणका लागि मार्ग निर्देशन प्रदान गर्दछ। छनोट, क्रियाशीलता, रुचि, योजना, वैयक्तिक भिन्नता, विभाज्यता, पुनरावृत्ति जस्ता विभिन्न सिद्धान्तको आधारमा शिक्षकले विधि तय गर्ने हुँदा शिक्षकमा पठनपाठनप्रति आत्मविश्वास बढ्दछ। आफू कुन विधिबाट कुन उद्देश्य प्राप्तितर्फ जाने हो भन्ने सवालमा शिक्षक पहिले नै विश्वस्त हुने हुँदा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप बढी प्रभावकारी बन्दछ। कुन बेला कसरी, कति समय र कुन सन्दर्भका लागि शिक्षण विधि अपनाउने भन्ने सवालमा शिक्षक अगाडि नै विश्वस्त तथा तयारी रहने हुँदा पठनपाठन कार्यमा कुनै व्यवधान आउँदैन। (लुईटेल, पृ. ११५-११६)

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठा भित्र शिक्षक विद्यार्थीबीच हुने अन्तर्क्रिया गरेर प्राप्त हुने अनुभव शिक्षण सिकाइ हो। पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई समेत उल्लेख गरिएको हुन्छ। तसर्थ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई पाठ्यक्रमको महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिन सकिन्छ। सिकाइ भनेको सिकारुको बानी व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन गर्नु हो। यस्ता परिवर्तनका लागि कक्षाकोठा भित्र र बाहिर उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ। शिक्षणको विषयवस्तुलाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउन शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र विभिन्न शिक्षण विधि तय गरिएका हुन्छन्। यसरी भन्दा शिक्षक

विद्यार्थी दुवैको भूमिका विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री, शैक्षिक वातावरणबीचको योजनाबद्ध र नियन्त्रित सम्बन्ध नै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप हो । (अधिकारी, २०६६ पृ. ४०४)

शिक्षण भनेको मानवीय क्रियाकलापसँगको प्रत्यक्ष अन्तर्क्रिया हो । यो एक जटिल तथा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । आजको बदलिँदो विश्वमा शिक्षणलाई शिक्षकको जिम्मेवारी पेशा मानिन्छ । शिक्षणलाई लिएर विभिन्न शिक्षाविद् तथा विद्वान्हरूले विभिन्न अनुसन्धान एवम् अन्वेषण गरेका छन्, जसबाट शिक्षाका सिद्धान्तहरू, शिक्षण विधि, शिक्षकको कर्तव्यहरू, राम्रा शिक्षणका गुणहरू, प्रकाशमा आइसकेका छन् । यस्तो बदलिँदो अवस्थामा शिक्षणलाई बालबालिकाले चाहेको ज्ञान, सीप, धारणाको विकास गराउने एउटा कारक मानिन्छ, जसबाट उनीहरू समाजमा एक अर्कासँग मिलेर बस्न सक्छन् । अर्को शब्दमा चाहे अनुसार ज्ञान, सीप, धारणाको विकास गराई जस्तोसुकै जटिल वातावरणमा र परिस्थितिमा पनि उनीहरूलाई समायोजित गराउन सक्नु शिक्षण हो । (शर्मा एण्ड शर्मा, २०५६)

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा शिक्षक विद्यार्थी तथा पाठ्यपुस्तकको मूल रूपमा समावेश हुन्छ । शिक्षक सिकाउने रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । विद्यार्थी शिक्षकले सिकाउन चाहेको कुरा सिक्ने समूहमा पर्दछन् भने शिक्षकले विषयवस्तुको शिक्षण गर्दछन् । शिक्षण कार्य कतिको प्रभावकारी, व्यवहार उपयोगी तथा समसामयिक हुन्छ भन्ने कुरा शिक्षकको गुण तथा क्षमतामा निर्भर पर्दछ । शिक्षक जति सक्षम तथा लगनशील हुन्छ, त्यत्तिकै शिक्षण कार्य पनि प्रभावकारी हुन्छ । यस अर्थमा शिक्षणको सफलता र यसले विद्यार्थीको व्यवहारमा ल्याउने परिवर्तन मूलतः शिक्षकको सिकाइ तथा अन्य क्रियाकलापमा भर पर्दछ (लुइटेल्, २०५९, पृ. २८४) ।

सफल शिक्षणका लागि प्रत्येक शिक्षकमा विषयवस्तुको उच्च ज्ञान, शिक्षण कौशल, बालमनोविज्ञानको ज्ञान, उत्तरदायित्वको बोध, शिक्षण विधि, सामग्रीको ज्ञान, जिज्ञासा एवम् अध्ययनशीलता आदि गुणहरू हुनुपर्दछ (ढकाल, २०५२) ।

शिक्षण संस्थामा हुने शैक्षिक क्रियाकलापहरू बालबालिकाको चौतर्फी विकास, गुणात्मक उपयुक्त र पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र उपयुक्त अतिरिक्त क्रियाकलापमा भर पर्दछ । यिनीहरूको उपलब्धता पूर्ण रूपमा हुँदैनन् र यसका निमित्त प्रमुख र आधारभूत पक्ष नै आर्थिक पक्ष हो ।

अधिकारी (२०६४) ले “शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा सुधारका उपायहरू” शीर्षक लेखमा उल्लेख गरेअनुसार सामान्यतया शैक्षणिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठा भित्र शिक्षक र विद्यार्थीबीच हुने अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त हुने अनुभव शिक्षण सिकाइ भन्न सकिन्छ । सिकाइ भनेको सिकारुको व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन हुनु हो । यस्तो परिवर्तनका लागि कक्षाकोठाभित्र र बाहिर उपयुक्त वातावरणमा व्यक्ति र वातावरणबीच हुने अन्तर्क्रिया नै सिकाइ अनुभव हो । नियमित रूपमा विद्यालय नखुल्नु, शिक्षक र विद्यार्थीको उपस्थिति कम हुनु, सैद्धान्तिक र किताबी ज्ञानमा आधारित पठनपाठन, पुस्तक कण्ठ गर्ने प्रवृत्ति अवैज्ञानिक परीषा र मूल्याङ्कन प्रक्रिया उपयुक्त शैक्षिक सामग्री वातावरणको कमी पाठ्य र शैक्षिक सामग्रीको अभाव, तालिम प्राप्त शिक्षकको कमी, अभिभावकमा चेतनाको कमी, आर्थिक असक्षमता प्रभाकारी अनुगमन र सुपरिवेक्षणको अभाव, कमजोर शैक्षिक व्यवस्थापन आदि शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाका समस्या हुन् । उपरोक्त समस्या समाधानका लागि नेतृत्व क्षमता र सीपको

विकास, शिक्षकको पेशागत विकास, स्थानीय स्रोत साधनको परिचालन, विद्यालयको भौतिक पक्षमा सुधार, विद्यालयको शैक्षिक पक्षमा सुधार, मूल्याङ्कन र परीक्षा प्रणालीको व्यवस्था आदिमा जोड दिनुपर्छ ।

धारणा वा अभिवृत्ति

अभिवृत्ति भन्नाले व्यक्तिहरूमा निहित एक मनोवैज्ञानिक गुण हो । यो व्यक्तिको त्यस्तो सङ्केत वा दृष्टिकोण हो जसको कारण व्यक्तिले कुनै वस्तु, परिस्थिति, व्यक्ति वा संस्थाप्रति विशिष्ट प्रकारको व्यवहार गर्दछ । (खनाल, २०६५)

यस सम्बन्धी केही परिभाषाहरू यसप्रकार छन् :-

थ्रस्टन (Thurston) ले अभिवृत्तिलाई “कुनै विशिष्ट विषयवस्तुप्रति व्यक्तिको प्रवृत्ति, पूर्वाग्रह वा पूर्व निर्धारित विचार” भनी परिभाषित गरेका छन् ।

जे.सी. नुनाली (J.C. Nunnaly) अभिवृत्तिको परिभाषा दिँदै भन्दछन् – “अभिवृत्ति भन्नाले कुनै सामाजिक विषय, भौतिक वस्तु, मानिसहरूको समूह, खास व्यक्ति, सामाजिक संस्थाहरू, सरकारी नीति आदि प्रतिको व्यक्तिको सोचाइ वा विचार हो ।”

आनास्तासी तथा अर्बिन (Anastasi and Urbina, 2002) अगाडि भन्दछन् – “अभिवृत्ति भन्नाले राष्ट्रिय वा जातीय समूह, प्रथा वा संस्थाहरू आदि जस्ता उत्तजनाहरूको पक्ष वा विपक्षमा प्रतिक्रिया गर्ने प्रवृत्तिलाई जनाउँछ ।”

अभिवृत्ति व्यक्तिको आन्तरिक पूर्वाधार, स्वधारणा, पूर्वाग्रह वा स्वविचार हो । कुनै पनि व्यक्ति, घटना वा मुद्दाप्रतिको व्यक्तिको कस्तो स्वधारणा वा प्रभाव छ ? कस्ता संवेगात्मक भुकाव छ ? त्यो भुकाव वा प्रभावको दिशा र मात्रा कस्तो छ ? त्यसले व्यक्तिको त्यस वस्तु प्रतिको उसको अभिवृत्तिलाई जनाउँछ । अभिवृत्ति सकारात्मक, नकारात्मक र अनिश्चित गरी तीन किसिमका हुने गर्दछन् (खनाल, २०६५) ।

धारणा वा अभिवृत्तिमा वातावरणीय उत्तेजना र प्रक्रियाले महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । कुनै पनि व्यक्तिले व्यक्ति, विषयवस्तु वा घटनाप्रतिको बुझाइ विकास गरेको हुन्छ । शिक्षक विद्यार्थीले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति आ-आफ्नो धारणा वा बुझाइ विकास गरेका हुन्छन् । त्यसप्रति नराम्रो कुरा बुझेको छ भने स्वभावतः अभिवृत्ति पनि नकारात्मक हुन्छ र व्यक्तित्व विषयवस्तु वा घटनाप्रति राम्रो कुरा बुझाइ भएको छ भने उसको त्यसप्रतिको अभिवृत्ति सकारात्मक हुन्छ । सफल सिकाइको लागि सिकिने विषयवस्तुप्रति सकारात्मक धारणा बनाउन अत्यन्त जरुरी हुन्छ । विद्यार्थीहरूले सिकने विषयवस्तुप्रतिको आवश्यकता, महत्त्व, जीवनमा तिनको उपयोग बुझेर सकारात्मक अभिवृत्ति निर्माण गर्न सक्थे भने सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । शिक्षकले विषयवस्तुप्रति विद्यार्थीको सकारात्मक धारणा निर्माण गर्न सक्नुपर्छ । विषयवस्तुको प्रकृति, प्रस्तुतीकरणको शैली, शिक्षण विधि, प्रक्रियाले पनि धारणा निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् ।

अभिवृत्ति मापन आफैमा एक जटिल कार्य हो । किनभने कतिपय अभिवृत्तिहरू व्यक्तिको व्यवहारमा पूर्ण रूपमा देखिँनन् । व्यक्तिले शाब्दिक रूपमा सबै आफ्ना स्वधारणाहरू व्यक्त गर्दछ भन्ने छैन । व्यक्तिमा लुकेर रहेका धारणा वा भावनाहरूलाई बाहिर ल्याउन जटिल हुनसक्दछ । त्यसैले अभिवृत्तिको मापनमा मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया र विधिहरूको आवश्यकता पर्दछ । साथै एउटै मात्र विधिको प्रयोग गरेर भन्दा पनि विभिन्न विधिको प्रयोगबाट व्यक्तिको अभिवृत्ति मापन गर्न सम्भव हुन्छ । विशेषतः अभिवृत्ति मापनमा प्रयोग हुने विधिहरूमा परीक्षण, प्रश्नावली, मत सर्वेक्षण, रुचि परीक्षण अवलोकन, प्रक्षेपण, अभिवृत्ति स्केल वा स्वप्रतिवेदन परीक्षण आदि हुन् ।

२.३ सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन

ढकाल (२०५७) ले सार्वजनिक विद्यालयमा कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा विषयमा शिक्षण विधि, विद्यार्थीको उपलब्धिबीचको सम्बन्ध बारेमा अध्ययन गर्नु भएको थियो । यस विषयमा प्रयोग हुने शिक्षण विधि उपलब्धि स्तरको बारेमा अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

उहाँले आफ्नो अध्ययनमा राख्नु भएका उद्देश्यहरूमा कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा विषय शिक्षण गर्दा शिक्षकले प्रयोग गरेका शिक्षण विधिहरू शिक्षक केन्द्रित विद्यार्थी केन्द्रित के कस्ता छन् लेखाजोखा गर्न, तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूले प्रयोग गरेका शिक्षण विधिहरूबीच भिन्नता छ, छैन भनी पत्ता लगाउनु, विद्यार्थीको उपलब्धि उकास्न कुन कुन शिक्षणविधि प्रयोग गर्ने भनी आवश्यक सुझाव दिनुभएको थियो ।

उहाँले आफ्नो अध्ययन प्रक्रियामा विद्यालयको छनोट गर्दा जिल्ला शिक्षा कार्यालय काठमाडौँबाट सञ्चालित सार्वजनिक विद्यालयको तथ्याङ्क लिई ११७ वटा विद्यालयमध्ये १० प्रतिशत अथवा १२ वटा विद्यालयलाई आकस्मिक नमुना छनोट विधि अपनाई छनोट गर्नुभएको थियो । त्यसैगरी छनोट गरको विद्यालयमा सामाजिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू र विद्यार्थीहरू मध्येबाट प्रत्येक विद्यालयका २० प्रतिशत विद्यार्थीहरू नमुना छनोटमा परेको थिए । अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत, सामग्री तथा विधिहरू शिक्षकका लागि प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फाराम, विद्यार्थी उपलब्धि मापनका लागि बहुवैकल्पिक प्रश्नहरू खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न, ठीक बेठीक छुट्याउने प्रश्न थिए ।

उहाँले प्राप्तमा कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा विषय दुई वर्ष अधिदेखि लागू भए पनि हालसम्म शिक्षक निर्देशिका प्रकाशित नभएकोले सामाजिक विषय शिक्षणमा शिक्षकहरूले उचित विधिको प्रयोग गर्न नसकेको कानुन र व्यवस्थापन विषय लिई अध्ययन गरेका शिक्षकहरूद्वारा शिक्षण भएको शिक्षकहरूले दैनिक पाठयोजना नबनाई शिक्षण गरेको, वार्षिक कार्ययोजनालाई पाठयोजना भनेको अधिकांश शिक्षकहरूले शिक्षणका क्रममा अत्यन्त कम शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको, तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूको शिक्षणमा उपलब्धि भने समान पाइएको, कक्षाकोठा व्यवस्थापन समान किसिमले भएको, तालिम प्राप्त शिक्षकबाट पनि शिक्षक केन्द्रित विधि नै प्रयोग भएको पाइयो । यसरी निष्कर्षमा सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा शिक्षक केन्द्रित विधिभन्दा विद्यार्थी केन्द्रित विधि नै उपयुक्त हुने कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

शिक्षा विभाग (२०६०) Teaching material and classroom observation मा शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग के कसरी गरिन्छ ? प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान छ/छैन ? सामग्रीको स्थिति कस्तो छ ? शैक्षिक सामग्री पर्याप्त मात्रामा छन् कि छैनन् ? शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा विषयवस्तु अनुसार ठीक ढङ्गले प्रयोग भएको छ कि छैन भनी गरिएको थियो । त्यसका लागि विभिन्न विकास क्षेत्र, अञ्चल र जिल्लाका विद्यालयको प्रतिनिधित्व हुने गरी १५० वटा विद्यालयहरू छनोट गरी १५० वटा कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । जसको प्राप्तमा धेरै जसो विद्यालयहरूमा शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध भएको पाइयो । तर दुर्गम क्षेत्रका विद्यालयमा भने शैक्षिक सामग्रीको कमी देखियो । विशेषगरी शैक्षिक सामग्रीको कमी देखिएका क्षेत्रहरूमा हिमाली क्षेत्र र उच्च पहाडी क्षेत्र रहेका छन् । किनकि ती दुर्गम विद्यालयहरू सदरमुकामबाट टाढा र यातायातको सुविधाबाट पनि टाढा छन् जसले गर्दा शैक्षिक सामग्रीहरू ल्याउन समस्या परेको देखिन्छ ।

शिक्षक शिक्षा (२०६४) मा भोजवहादुर बलयरले शिक्षकको पेशागत अभिवृद्धिमा कार्यगत अनुसन्धानको सहयोग भन्ने शीर्षकमा काभ्रे जिल्लाको माध्यमिक विद्यालयमा भ्रमण गर्ने समयमा अनुसन्धान गर्दा सो विद्यालयमा अध्यापन गराउने १५ जना शिक्षकहरूमध्ये माध्यमिक विद्यालयमा ६ जना शिक्षक रहेको, जसमा ४ जना स्थायी र २ जना अस्थायी भएको उल्लेख गर्नुभएको थियो । सोही २ जना अस्थायी शिक्षकहरू भर्खरै विश्वविद्यालयबाट उपाधि लिई ६ महिनादेखि काम गर्दै आएका थिए । उनीहरू शैक्षिक पेशामा ज्ञान सीपको हिसाबले हेर्दा काँचै देखिए तापनि विद्यालयको लागि केही गछौं भन्ने अठोटका साथ शिक्षण गराएका थिए । उनीहरूले विद्यालयमा रहँदा समय गएको पत्तै नभएको साथै ज्यादै रमाएका थिए । दिनहुँ नयाँ तरिकाले सिकाउन र सिक्न उत्सुक भएको विद्यार्थीहरूले पनि उनीहरूलाई ज्यादै फुर्तिला, जाँगरिलो, पट्यार नमानी प्रतिक्रिया दिने हुनाले मन पराएको पाइयो भने स्थायी २ जना उमेरको हिसाबले ५० वर्ष नाघेको र २ दशकभन्दा बढी शिक्षण अनुभव हासिल गरेका साथै छलफलको क्रममा उहाँहरूले “यो त हाम्रो वैकल्पिक र बुढेसकालको समय काट्ने बाटो हो ।” भन्ने राखेका थिए । उनीहरूले रुचि, लगाव, प्रतिबद्धतामा क्रमशः घट्दो अवस्था देखेको कुरा औँलयाएका थिए । यी माथिका सबै शिक्षकहरूको योग्यता, तालिम, विषय, विशिष्टीकरण, उमेर, जातजाति, शैक्षिक अनुभव र अध्यापन गराउने विषयमा केहीमा समानता र भिन्नता रहेको थियो । फलस्वरूप फरक-फरक विचार, अनुभव पाइयो । यसबाट विद्यालयको शिक्षक संरचनाले शिक्षणमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेको कुरा औँलयाउनु भएको थियो ।

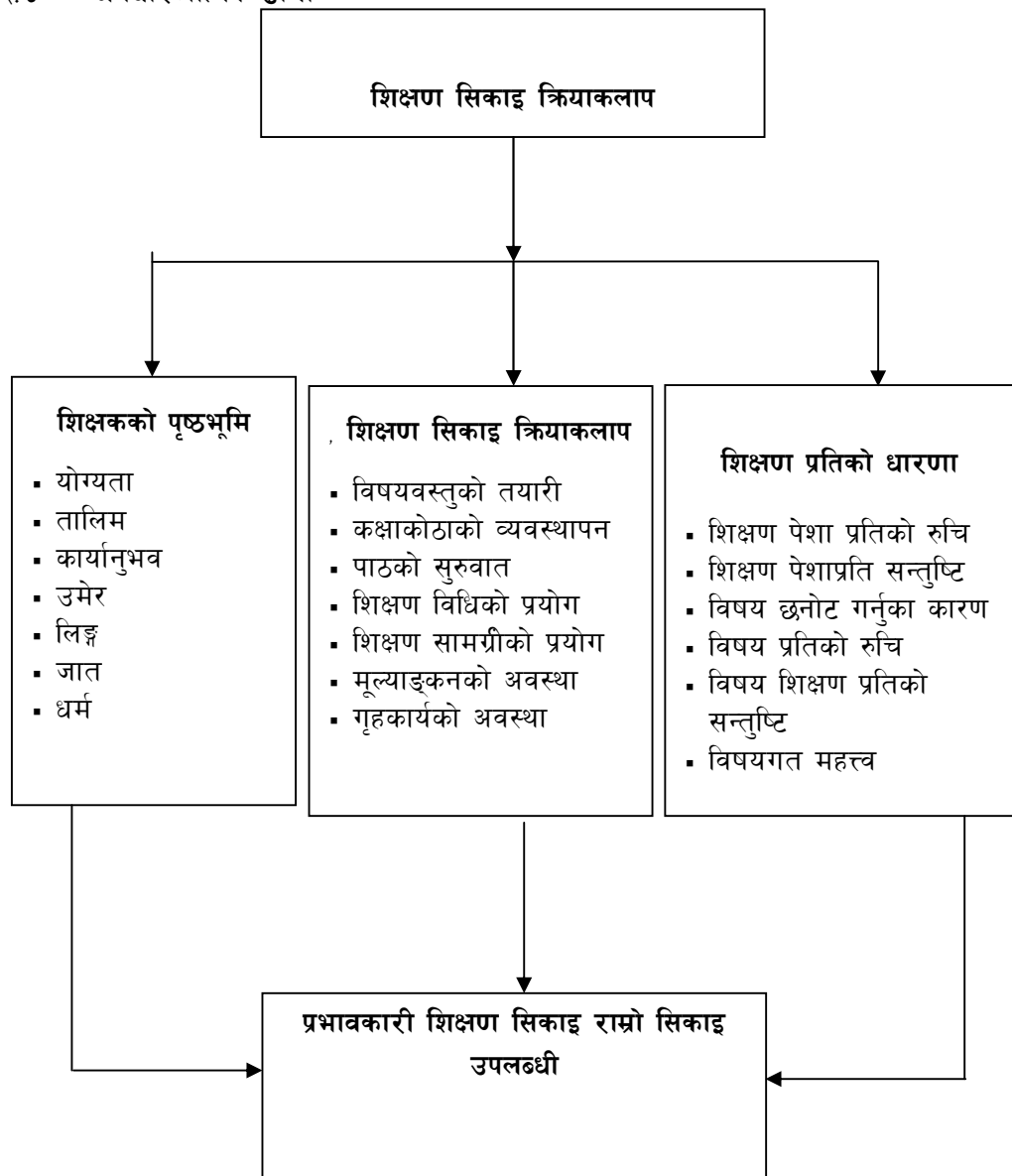
आचार्य (२००४) ले कक्षा-९को सामाजिक शिक्षा शिक्षण सामग्रीको उपलब्धता र प्रयोगको अवस्था सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु भएको थियो ।

उहाँले आफ्नो अध्ययनको उद्देश्य सामाजिक शिक्षा शिक्षणका लागि शैक्षिक सामग्रीको अवस्था सामग्रीको उपलब्धता, मूल्याङ्कन, सामग्रीको प्रयोग गर्न नसक्नाका कारणहरू पत्ता लगाउने उद्देश्य निर्धारण गर्नुभएको थियो । उक्त अध्ययनका लागि नमुना छनोट विधि अपनाई भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा बाँके जिल्लाका २४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई छनोट गरिएको थियो । छनोटमा परेका विद्यालयमा प्रधानाध्यापक, सामाजिक शिक्षाका विषय शिक्षकका कक्षा अवलोकन,

छलफल, अन्तर्वार्ताका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुभएको थियो । यसका लागि सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकालाई पनि सामग्रीको रूपमा लिनु भएको थियो ।

उहाँले प्राप्तमा सामाजिक शिक्षा शिक्षणको लागि शिक्षक निर्देशिकामा उल्लेख भएका सामग्रीहरूको अभाव, सामाजिक शिक्षाका शिक्षण सामग्रीको बजारमा पनि अभाव भएको, सामाजिक शिक्षालाई सामान्य, सरल विषयको रूपमा लिइएको, सामग्री खरिदका लागि विद्यालयमा आर्थिक स्रोतको अभाव भएको, तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव भएको कुरा उल्लेख गर्नुभएको थियो । उहाँले समस्या समाधानका लागि सुझावको रूपमा सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा आवश्यक सामग्री खरिदका लागि विद्यालयमा छुट्टै आर्थिक कोष हुनुपर्ने, शिक्षक निर्मित सामग्री प्रदर्शन हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभएको पाइयो ।

२.४ अवधारणात्मक ढाँचा

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई व्यवस्थित प्रभावकारी र सहज रूपमा सुसम्पन्न गर्नको लागि निश्चित तरिका वा प्रक्रिया अपनाइन्छ । जसलाई अध्ययन विधि भनिन्छ । अनुसन्धान नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यवस्थित कार्य हो । उद्देश्य हासिल गर्न र समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यबाट गरिने ज्ञानको खोजी नै अनुसन्धान हो । अध्ययन कार्यलाई व्यवस्थित र सरल रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि अध्ययन विधिहरू पूर्व निर्धारित गर्नुपर्छ । तसर्थ कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि विषयवस्तुको प्रकृति अनुसार उद्देश्य प्राप्त हुने गरी विभिन्न तरिकाहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसलाई नै विधि भनिन्छ ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अनुसन्धानका लागि निश्चित योजना तथा रणनीति आवश्यकता पर्दछ । पूर्व योजना अथवा तयारी बिना गरिने अनुसन्धान निश्चित लक्ष्यमा पुग्न सक्दैन । अनुसन्धान कार्यका लागि तयार पारिने वृहत् योजना तथा रणनीतिलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । यो अनुसन्धान ढाँचा कार्य तत्कालीन अवस्था, घटना वा समस्याको प्रकृतिको अवस्थाको अध्ययनसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस अनुसन्धानमा धेरैजसो गुणात्मक र थोरै परिमाणात्मक विधिको प्रयोग हुने हुँदा, यस अध्ययनमा मिश्रित ढाँचाको प्रयोग गरिएको थियो ।

यस अध्ययनका लागि राखिएका उद्देश्य अनुसार निम्ति स्रोत र साधनको प्रयोग गरी सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण र व्याख्या गरिएको थियो, जसमा निम्नलिखित ढाँचाको अवलम्बन गरिएको थियो :

क्र.सं.	उद्देश्य	स्रोत	साधन
१	शिक्षकको पृष्ठभूमि पहिचान गर्नु ।	विद्यालय प्रशासनको अभिलेख/दस्तावेज अध्ययन, प्र.अ., शिक्षक	शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण फाराम, अन्तर्वार्ता निर्देशिका
२	शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने ।	प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी कक्षा शिक्षण	अन्तर्वार्ता निर्देशिका, लक्षित समूह छलफल, कक्षा अवलोकन फारम
३	शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक धारणा पहिचान गर्ने ।	शिक्षक, कक्षा शिक्षण	लिकर्ट विधिको प्रयोग

३.२ नमुना छनोट

कुनै पनि समस्याका बारेमा अध्ययन गर्दा त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सूचनालाई संकलन गरी अध्ययन गर्न आफैमा कठिनाई हुन्छ । त्यसकारण यस अध्ययनका लागि निश्चित नमुना छनोट गरी अध्ययन गरिएको थियो । नमुना छनोट अन्तर्गतका विभिन्न तत्वको वा अनुसन्धान पक्षको निम्नानुसार छनोट गरिएको थियो :

३.२.१ क्षेत्र छनोट

यस अध्ययनका लागि मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्ने रुकुम जिल्ला, खलङ्गा गा.वि.स. आफूलाई सजिलो पर्ने, घर पायक भएकोले सुविधाजनक छनोट पद्धतिद्वारा छनोट गरिएको थियो ।

३.२.२ विद्यालयको छनोट

यस खलङ्गा गा.वि.स. का सम्पूर्ण माध्यमिक विद्यालयमध्ये उद्देश्यात्मक नमुना छनोट विधिद्वारा दुईवटा विद्यालयलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो ।

३.२.३ प्रधानाध्यापक र विषय शिक्षकको छनोट

छनोटमा परेका दुई वटा माध्यमिक विद्यालयका तीन जना प्र.अ. र ती विद्यालयमा कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने सबै शिक्षकहरूलाई स्वतः नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो । ।

३.२.४ विद्यार्थीको छनोट

नमुना छनोटमा परेका २ वटा विद्यालयका कक्षा-९ मा अध्ययनरत विद्यार्थीमध्ये गोलाप्रथा विधिबाट प्रत्येक विद्यालयबाट ६ छात्र/६ छात्रा पर्ने गरी जम्मा २४ जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो ।

३.३ साधनको निर्माण

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी सूचना सङ्कलन गर्न निम्न साधनको निर्माण गरिएको थियो ।

३.३.१ शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण फाराम

शिक्षकहरूको योग्यता तालिम, कार्यानुभव, अध्ययन गरेको विषय, उमेर, लिङ्ग, जात, धर्म आदि पत्ता लगाउनको लागि व्यक्तिगत विवरण फारामको निर्माण गरी सूचना सङ्कलन गरिएको थियो ।

३.३.२ प्रधानाध्यापकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी प्र.अ. को के धारणा छ ? के कस्ता योजनाहरू बनाउने गरेका छन् ? विधि, सामग्री र मूल्याङ्कनको अवस्था कस्तो छ ? कक्षा शिक्षण सुपरिवेक्षणको अवस्था के कस्तो छ ? भन्ने सम्बन्धमा सूचनाहरू सङ्कलन गर्न प्र.अ.को लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका निर्माण गरिएको थियो ।

३.३.३ शिक्षकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका

कक्षा-९ का ६ वटा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले शिक्षण गर्दा कस्ता विधि, कस्ता सामग्री प्रयोग गर्ने गर्दछन् ? विषयवस्तु प्रतिको तयारी कस्तो छ ? कक्षाकोठा व्यवस्थापन, पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन कसरी गर्दछन् ? परीक्षा प्रणाली के कस्तो छ ? विषय प्रतिको शिक्षकको धारणा कस्तो छ ? शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका विधि र सामग्री शिक्षक निर्देशिका अनुसार छन् कि छैनन् ? यी सम्पूर्ण विषयमा सूचना सङ्कलन गर्न विषय शिक्षकको लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका तयार गरिएको थियो ।

३.३.४ विद्यार्थीका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

कक्षा-९ का अनिवार्य विषयहरूको शैक्षणिक अवस्थामा प्रयोग हुने विधि, सामग्री, शिक्षण गर्दा बनाइएका योजना, मूल्याङ्कन परिपाटी, गृहकार्य, कक्षाकार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप आदिको बारेमा सूचनाहरू सङ्कलन गर्न विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफल गर्न निर्देशिका निर्माण गरिएको थियो ।

३.३.५ कक्षा अवलोकन फाराम

छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा अनिवार्य विषय शिक्षणको समयमा अध्ययनकर्ता स्वयम् उपस्थित भई कक्षा अवलोकन फारामको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलापमा विद्यार्थीको सहभागिता, रुचि, शिक्षकको प्रस्तुतीकरण, प्रदर्शित व्यवहार, पाठको सुरुवात, समयको प्रयोग, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री अवस्था र प्रयोग, कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, गृहकार्यको अवस्था, विद्यार्थीको शिक्षण प्रतिको प्रतिक्रिया जस्ता पक्षमा सूचना सङ्कलन गर्न कक्षा अवलोकन फाराम तयार गरी प्रयोग गरिएको थियो ।

३.३.६ लिफ्ट विधिको प्रयोग

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन त्यससँग सम्बन्धित विभिन्न सकारात्मक र नकारात्मक वाक्यांशहरू निर्माण गरी त्यसमा शिक्षकहरूलाई प्रतिक्रिया दिन लगाइएको थियो ।

३.४ साधनको वैधता

सूचना संकलनको लागि साधनको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उपयुक्त साधनले मात्र अपेक्षित सूचनाहरू प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ तसर्थ उल्लेखित उद्देश्यको प्राप्तिको लागि आवश्यक साधनको निर्माण गर्ने क्रममा सूचना संकलनका साधनहरू व्यक्तिगत विवरण फाराम, अन्वार्ता दिर्नेशिका, लक्षित समूह छलफल निर्देशिका, कक्षा अवलोकन फाराम र लिफ्ट स्केलको निर्माण गरी सहपाठी साथी र शोधनिर्देशकलाई देखाइ उहाँहरूको सल्लाह, सुभावअनुसार आवश्यक परिमार्जन गरी साधनहरूलाई अन्तिम रूप दिइ वैधता कायम गर्ने कोशिस गरिएको थियो ।

३.५ सूचना सङ्कलन प्रक्रिया

अध्ययनको छनौटमा परेका श्री त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय खलंगा र श्री यमुनानन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय सेरीगाउमा गई प्रधानाध्यापकलाई भेटी औपचारिक कुराकानी पश्चात् यस पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग कीर्तिपुरको पत्र पेश गरी कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्नका लागि सम्बन्धित प्रधानाध्यापकसँग सम्पर्क राखि सम्बन्धित सबै व्यक्तिहरूसँग उनीहरूले दिएको उपयुक्त समयमा सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो भने विद्यालयहरूको द्वितीय सूचना प्राप्त गर्नको लागि विद्यालयको रेकर्ड अध्ययन गरी सम्बन्धित जानकारी प्राप्त गर्नुका साथै निम्नानुसार प्रक्रियाबाट सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो ।

- १) अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमि सम्बन्धि सूचना प्राप्त गर्न शिक्षकलाई व्यक्तिगत विवरण फाराम भर्न लगाइएको थियो ।
- २) कक्षा नौ को अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको वर्तमान अवस्था सम्बन्धि सूचना संकलन प्र.अ. र सम्बन्धित विषय शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता संचालन गरिएको थियो ।
- ३) शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी विद्यार्थीको राय जान्नको लागि लक्षित समूह छलफल संचालन गरिएको थियो ।
- ४) शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सम्बन्धी सूचना संकलन गर्न लिफ्ट स्केल प्रयोग गरिएको थियो ।
- ५) कक्षाकोठाको भौतिक अवस्था र विषय शिक्षकले शैक्षिक क्रियाकलापसम्बन्धी सूचना संकलन गर्न कक्षा अवलोकन गरिएको थियो ।

३.६ सूचना विश्लेषण प्रक्रिया

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्नको लागि उपलब्ध भएका व्यक्तिगत विवरण फाराम, प्र.अ. र शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, कक्षा अवलोकन फाराम लिफ्ट स्केलको प्रयोग गरी प्राप्त सूचना, तथ्याङ्कलाई परिमाणात्मक र गुणात्मक विधिको प्रयोग गर्दै विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

३.७ नीतिगत पक्षहरू

प्रस्तुत अध्ययनमा सूचनाको प्रमुख स्रोत व्यक्तिहरू नै भएकोले अनुसन्धानको क्रममा निम्नानुसारको नीतिगत मूल्यहरूको पालना गरिएको थियो :

- १) अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धानको उद्देश्य स्पष्ट पारिसकेपछि अनुसन्धानकर्ताबाट यथार्थ तथ्याङ्क/सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो ।
- २) सूचना/तथ्याङ्क संकलनको क्रममा उत्तरदातालाई कुनै प्रकारको आश्वासन दिने, प्रलोभनमा पार्ने काम गरिएको छैन ।
- ३) सूचना/तथ्याङ्कको क्रममा जाँदा उत्तरदाता काममा जान आतिएको हतारिएको अवस्था भए उद्देश्य बताई उत्तरदाताको सहमतिमा पुनः समय मिलाएर सूचना संकलन गरिएको थियो ।
- ४) सूचनादातासँग सधैंभरि नम्र र शिष्ट व्यवहार गरिएको थियो ।
- ५) अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धानको उद्देश्यभन्दा बाहिर रहेका व्यक्तिगत मूल्य मान्यतामा आँच आउने खालका जानकारी प्राप्त भए त्यस्ता जानकारीहरू प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छैन ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यको लागि तथ्याङ्क संकलन गरिसकेपछि ती सूचना वा तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अध्ययनमा कक्षा-९ को अनिवार्य विषयको शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पत्ता लगाउने र शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने। शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षकको धारणा पत्ता लगाउने मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यी उद्देश्य पूरा गर्नको लागि छनोटमा परेका रुकुम जिल्ला खलंगा गा.वि.स.का दुईवटा सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयका दुई जना प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता १२ जना शिक्षकसँग व्यक्तिगत विवरण फारम र अन्तर्वार्ता, दुईवटा विद्यालयका २४ जना विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफल निर्देशिका, कक्षा अवलोकन र शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिक्ट स्केलको प्रयोग गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो। यसरी प्राप्त प्रतिक्रियाहरूलाई यस खण्डमा विश्लेषण गरिएको छ।

४.१ विषय शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पहिचान

विषयगत रूपमा परिपक्व र पेशागत रूपमा दक्ष शिक्षकले नै प्रभावकारी शिक्षणको माध्यमबाट विद्यार्थीको सर्वज्ञान विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सकदछन्। राष्ट्रको विकासको आधार शिक्षा भएको र दक्ष शिक्षकले शिक्षाको विकासको गतिलाई तीव्रतर बनाउदै लैजानुका साथै यसलाई अर्थपूर्ण बनाउन प्रमुख भूमिका खेल्ने भएकोले यहाँ कक्षा-९ मा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि अन्तर्गत अध्यापन गर्ने विषय तह, शैक्षिक योग्यता, विशिष्टकरण गरेको विषय, तालिम, कार्यानुभव, उमेर, लैङ्गिक अवस्था, धार्मिक अवस्था, जातजाति सम्बन्धी तथ्याङ्क वा सूचना संकलन गर्न सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता र शिक्षकसँग व्यक्तिगत विवरण फारामबाट निम्न सूचना प्राप्त भएका थिए।

४.१.१ विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

कक्षा-९ मा अनिवार्य विज्ञान शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१

विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकको पृष्ठभूमि							
क्र.स.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम/ तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१.	गोपिराम के.सी. (४४ वर्ष)	एम.एस.सी. विज्ञान (तालिम प्राप्त)				पि पल , रु कु म	त्रि. ज.उ .मा. वि
२.	याम बहादुर शाही (२७) वर्ष	वि.एस.सी. विज्ञान (तालिम अप्राप्त)				साँ ख, रु कु म	यमु ना नन्द मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि उल्लेखित तालिका नं. ४.१ अनुसार कक्षा-९मा अनिवार्य विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू दुवै क्षेत्री समुदायका र स्थायी घर रुकुम जिल्ला भित्र भएको देखियो । ३ वर्ष र १७ वर्ष कार्यानुभव प्राप्त दुवै शिक्षक पुरुष भएको र उमेरको हिसावले एक जना २७ वर्ष र अर्को ४४ वर्ष पुगेको देखियो । दुवैको मातृभाषा नेपाली भएको र हिन्दु धर्म मान्दै आएका एक जना तालिम प्रमाप्त र अर्को तालिम प्राप्त भएको देखियो । शैक्षिक योग्यता दुवैले आवश्यक न्यूनतम स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको पाइयो भने दुवै शिक्षकले विशिष्टिकरण गरेको विषय विज्ञान भएको र हाल अध्यापन गराउने विषय पनि विज्ञान नै भएको पाइयो । एक जना स्थायी र एकजना अस्थायी राहत दरबन्दीमा बसको पाइयो ।

कक्षा-९ मा अनिवार्य विज्ञान शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू दुवै स्थानिय, क्षेत्री समाजका, मातृभाषा नेपाली भएको र हिन्दु धर्म मान्दै आएको पाइयो । दुवै पुरुष भएको र आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पुरा गरेको पाइयो । आफूले विशिष्टिकरण गरेको विषय र शिक्षण गर्ने विषय एउटै हुनुका साथै २७ र ४४ वर्षका दुई शिक्षकको कार्यानुभव ३ वर्ष र १७ वर्ष भएको पाइयो । दुवै शिक्षकमा माध्यामिक तहमा आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.२ नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

कक्षा-९ मा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमिलाई निम्न लिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.२

नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकको पृष्ठभूमि							
सं. क्र.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम/तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१	हरि प्रसाद खनाल (३५ वर्षी)	एम. ए. / एम. एड. नेपाली	१७ वर्ष	नेपाली	स्थायी उ.मा.वि.	नवलपरासी	त्रि.ज. उ.मा.वि.
२	शुशिला शर्मा (२७ वर्षी)	एम. एड. नेपाली	१२ वर्ष	नेपाली	स्थायी उ.मा.वि.	सल्यान	यमुना नन्द उ.मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७।

माथि उल्लेखित तालिका नं. ४.२ अनुसार कक्षा-९मा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षक दुवै स्थायी घर जिल्ला बाहिरका भएको र ब्राह्मण समुदायका भएको देखियो । एक जना पुरुष र एक जना महिला शिक्षक भएको साथै उमेरको हिसावले ३५ वर्ष र २७ वर्ष पुगेको देखियो । हिन्दु धर्म मान्ने र मातृभाषा नेपाली पाएका दुवैको आवश्यक शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेको देखिन्छ । तालिमको हिसावले दुवै तालिम प्राप्त भएको, आफूले विशिष्टकरण गरेको विषय नै शिक्षण गर्ने गरेको देखियो साथै कार्यानुभव १७ वर्ष र १२ वर्ष प्राप्त गरेको, दुवै जना स्थायी दरबन्दीमा रहनुका साथै दुवैको तह उच्च मा.वि. भएको पाइयो ।

कक्षा-९ मा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने दुवै शिक्षक स्थानीय नभएको ब्राह्मण समुदायका, एक जना पुरुष र एक जना महिला रहेको हिन्दु धर्म मान्दै आएको पाइयो । दुवैको मातृभाषा नेपाली, आवश्यक न्यूनतम योग्यता भन्दा माथिको योग्यता तालिम, प्राप्त, विशिष्टकरण गरेको विषय नै शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । स्थायि दरबन्दी भएको कार्यानुभव १२ वर्षभन्दा माथि भएको साथै दुवै उ.मा.वि. दरबन्दीमा रहेको हुनाले नेपाली विषय शिक्षकहरूमा माध्यामिक तहको लागी आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.३ अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमि

कक्षा-९ मा अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमिलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.३

अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकको पृष्ठभूमि							
क्र.स.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम/तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१.	प्रकाश कुमार देव (४९ वर्ष)	एम.ए./ वि. एड. (अंग्रेजी)	१८ वर्ष	अंग्रेजी	स्थायी मा.वि.	सिराहा	त्रि.ज.उ.मा.वि.
२.	रामलाल गौतम (३१ वर्ष)	वि.एड. (अंग्रेजी)	१२ वर्ष	अंग्रेजी	स्थायी मा.वि.	भलाक्चा	यमुना नन्द उ.मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि उल्लेखित तालिका नं. ४.३ मा अंग्रेजी विषय शिक्षक एक जना स्थानीय र एक जना जिल्ला बाहिरको भएको साथै देव र ब्राह्मण जातिका दुवै पुरुष भएको देखिन्छ । उमेरको हिसावमा एक जना ४९ वर्ष र अर्का ३१ वर्षका युवा भएको साथै एउटाको मातृभाषा र मैथली र अर्काको नेपाली नै भएको पाइयो । हिन्दु धर्म मान्दै आएका दुवैको शैक्षिक योग्यता तर्फ न्यूनतम आवश्यक योग्यता पूरा गरेको साथै दुवै तालिम प्राप्त भएको देखिन्छ । आफूले विशिष्टकरण गरेको विषय नै हाल अध्यापन

गराउने गरेको पाइयो । साथै दुवै शिक्षकको कार्यानुभव १८ वर्ष र १२ वर्ष पूरा गरेको पाइयो । दुवै विद्यालयका अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षक स्थायी दरबन्दीमा मा.वि. तहमा रहेको देखिन्छ ।

कक्षा-९ मा अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने एउटा स्थानीय र एउटा जिल्ला बाहिरको, भएको देव र ब्राह्मण समुदायका, दुवै पुरुष, हिन्दु धर्म मान्ने मातृभाषा फरक फरक भएको पाइयो । उमेरमा एउटा ५० वर्ष नपुगेको भने अर्को ३१ वर्षका युवा भएको पाइयो । दुवै तालिम प्राप्त, आवश्यक योग्यता पूरा गरेका, विशिष्टिकरण गरेको विषय नै शिक्षण गर्ने, कार्यानुभव १२ वर्ष भन्दा माथि भएका स्थायी मा.वि., तहमा रहेका अङ्ग्रेजी विषय शिक्षकहरूमा माध्यामिक तहको लागी आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.४ गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमि

कक्षा-९मा अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमिलाई प्राप्त सूचना अनुसार निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.४

गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकको पृष्ठभूमि							
क्र.स.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम/तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१.	संगम के.सी. (३७ वर्ष)	वि. एड. (गणित)	११ वर्ष	गणित	स्थायी मा.वि.	रुकुमकोट, रुकुम	त्रि.ज.उ.मा.वि.
२.	अमृत दाहाल (२८ वर्ष)	वि.एड. (गणित)	५ वर्ष	गणित	अस्थायी मा.वि.	वाँफिकोट, रुकुम	यमुना नन्द उ.मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.४ मा गणित विषय शिक्षण गर्ने दुवै शिक्षक जिल्ला बाँसी भएको साथै क्षेत्री र ब्राह्मण समुदायका दुवै शिक्षक पुरुष भएको पाइयो । उमेर तर्फ हेर्दा एकजना ३७ वर्ष र अर्को २८ वर्षका नयाँ पिढीका शिक्षक भएको देखिन्छ भने मातृभाषा नेपाली भएको र हिन्दु धर्म मान्दै आएको देखिन्छ । शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा आवश्यक न्यूनतम योग्यता वि.एड. दुवैले गरेको साथै दुवै तालिम प्राप्त भई आफूले विशिष्टिकरण गरेको विषयमा नै हाल शिक्षण गरिरहेको देखिन्छ । शैक्षिक अनुभव एउटाको ११ वर्ष र अर्काको ५ वर्ष भएकोलेमा त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षक स्थायी र यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.मा अध्यापन गराउने शिक्षक राहत दरबन्दीमा रही मा.वि. तहमा शिक्षण गरिरहेको देखिन्छ ।

समग्रमा कक्षा-९ मा अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू दुवै जिल्ला बासी भएको साथै क्षेत्री र ब्राह्मण समुदायका पुरुष, नयाँ पुस्ताका, हिन्दु धर्म मान्ने, मातृभाषा नेपाली भएको देखिन्छ । दुवैले आवश्यक योग्यता वि.एड. पूरा गरेको, तालिम प्राप्त, विशिष्टिकरण गरेकै विषयमा हाल

शिक्षण गरिरहेको पाइयो । कार्यानुभव ५ वर्ष र ११ वर्ष भएको एक जना स्थायी र अर्को राहत कोटामा बसेर शिक्षण गर्ने गरेको र दुवै मा.वि. तहका भएकाले यसबाट अनिवार्य गणित विषय शिक्षकहरूमा माध्यामिक तहको लागी आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.५ सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

कक्षा-९ मा सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.५

सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकको पृष्ठभूमि							
क्र. स.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम / तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१.	मानि संहडाँगी (४९ वर्ष)	वि.ए ड./ वि.ए /ए म.ए (सामाजिक)		सामाजिक	स्थायी	चुन्वाङग, रुकुम	त्रि.ज. उ.मा.वि.
२.	दामोदर पौडेल (४७ वर्ष)	वि.ए (सामाजिक)		सामाजिक	स्थायी	रुकुमकोट, रुकुम	यमुना नन्द उ.मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.५ मा उल्लेखित सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू रुकुम जिल्लाका स्थायी वासिन्दा भएका साथै दुवै क्षेत्री समुदायका पुरुष भएको देखिन्छ। उमेरतर्फ हेर्दा दुवैले ४५ वर्ष काटिसकेको देखिन्छ, भने मातृभाषा दुवैको नेपाली भएको पाइन्छ। आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका दुवैले हिन्दु धर्म मान्दै आएको र दुवै तालिम प्राप्त भएको देखिन्छ। आफूले अध्ययन गरेको विषय सामाजिक अध्यापन गर्ने गरेको पाइयो। शिक्षण अनुभवलाई हेर्दा दुवैको लामो शिक्षण अनुभव समेटेको देखिन्छ, भने मा.वि. तहमा दुवै स्थायी दरवीन्दीमा रहेको पाइयो।

समग्रमा कक्षा-९ मा अनिवार्य सामाजिक अध्ययन शिक्षकहरूको विवरणलाई केलाउँदा, स्थायी वासिन्दा, जात, धर्म, भाषा, लिङ्ग, आदिमा समानता देखिन्छ, भने उमेरमा पनि दुवैले ४५ वर्ष काटिसकेको पाइयो। आवश्यक शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका, तालिम प्राप्त लामो शिक्षण अनुभव बटुलेका, मा.वि. तहका स्थायी शिक्षक भएको देखिन्छ। दुवै जनाले विशिष्टकरण गरेको विषयनै हाल विद्यालयमा शिक्षण गरिरहेको देखिन्छ। यसरी समग्रमा सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकहरूमा माध्यामिक तहको लागी आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

४.१.६ स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

कक्षा-९ को अनिवार्य विषय स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ,

तालिका नं. ४.६

स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि							
क्र.स.	शिक्षकको नाम	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	पढाउने विषय	सेवाको किसिम / तह	स्थायी ठेगाना	विद्यालय
१.	पूर्ण बहादुर के.सी. (४३ वर्ष)	वि.एड. (जनसंख्या)	२४ वर्ष	जनसंख्या	स्थायी मा.वि.	खलगा-१, रुकुम	त्रि.ज.उ.मा.वि.
२.	नन्दराम देवकोटा (३५ वर्ष)	वि.एड. (जनसंख्या)	५ वर्ष	जनसंख्या	अस्थायी मा.वि.	वाँफिकोट, रुकुम	यमुना नन्द उ.मा.वि.

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.६ मा उल्लेखित स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू दुवै जिल्लाका स्थायी वासिन्दा भएको साथै दुवै क्षेत्री समुदायका पुरुषहरू रहेको देखिन्छ। दुवै शिक्षकहरूको मातृभाषा नेपाली भएको र हाल हिन्दु धर्म मान्दै आएको देखिन्छ। उमेरको हकमा ४३ र ३५ वर्ष भएको दुवैले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता वि.एड गरेको पाइयो। दुवै जनाले आफूले विशिष्टकरण गरेको विषय नै हाल अध्यापन गराउँदै आएको देखिन्छ। साथै शैक्षिक अनुभव १३ वर्ष र ५ वर्ष विताएको देखिन्छ। मा.वि. तहमा एक जना स्थायी दरवीन्दीमा र एक जना अस्थायी नियुक्ति भएको देखिन्छ।

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषय स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिषण गर्ने शिक्षक स्थानीय वासिन्दा, क्षेत्री समुदायका, पुरुष, हिन्दु धर्म मान्ने मातृभाषा नेपाली भएको देखिन्छ । दुवैले जनसंख्या विषयमा वि.एड. गरी हाल सोही विषय अध्यापन गराउँदै आएको र दुवै तालिम प्राप्त भएको पाइन्छ । दुवै मा.वि. तहका शिक्षकहरूमा माध्यामिक तहको लागि आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२ शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठा वा बाहिर शिक्षक विद्यार्थीबीच अन्तर्क्रिया गरेर प्राप्त हुने अनुभव शिक्षण सिकाइ हो । शिक्षण क्रियाकलापको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई सम्बन्धित विषयवस्तुमा ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास गराउनु हो । शिक्षण क्रियाकलापको माध्यमबाट विद्यार्थीको बानी व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन गर्न सकिन्छ । त्यसकारण शिक्षण विधि र शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनको लागि प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता अनुसूची २, शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता अनुसूची ३, विद्यार्थीहरूसँग लक्षित समूह छलफल अनुसूची ४ र कक्षा अवलोकन फारम अनुसूची ५ बाट तथ्याङ्क प्राप्त गरी विषय अनुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

४.२.१ कक्षाकोठा व्यवस्थापन

कुनै पनि कुरा औपचारिक रूपमा सिक्नका लागि बस्ने ठाउँलाई कक्षाकोठा भनिन्छ । यसको व्यवस्था उपयुक्त किसिमको गरिएको हुनुपर्दछ । कक्षामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको लागि राम्रो वातावरणको अवस्था सिर्जना गर्नु नै कक्षा व्यवस्थापन हो । कक्षा व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठाको वातावरण, भौतिक अवस्था, विद्यार्थीको बसाइ अवस्था, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन छात्रछात्राको समूह व्यवस्थापन जस्ता विभिन्न कार्यहरू पर्दछन् । कुनै पनि कक्षालाई अनुशासित नियन्त्रण गर्नको लागि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन उपयुक्त हुन जरुरी छ । तसर्थ अध्ययनमा छनौटमा विद्यालयका प्र.अ.सँग अन्तर्वार्ता, शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता, विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफल र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त कक्षाकोठा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित जानकारीलाई यहाँ निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा अध्ययन क्षेत्रका दुईवटै विद्यालयका शिक्षकहरूलाई कक्षा व्यवस्थापनमा के कस्तो भूमिका खेल्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नमा दुईवटै विद्यालयका शिक्षकको प्रतिक्रिया विद्यार्थीको बसाइ कक्षाकोठा सरसफाइ तथा शिक्षण सामग्रीको सजावटमा अहम् भूमिका खेल्दै आएको प्रतिक्रिया पाइयो, त्यसैगरी कक्षाकोठामा विद्यार्थीको बसाइ व्यवस्थापनको आधार सम्बन्धमा भने दुवै विद्यालयका शिक्षकको मिल्दो प्रतिक्रिया सानो ठूलो मिलाएर भन्ने थियो । छात्रछात्रालाई छुट्टाछुट्टै लहरमा राख्ने गरेको बताएका थिए ।

त्यसैगरी विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफलमा तपाइहरूको कक्षा व्यवस्थापनमा के कस्तो कठिनाइहरू महसुस गर्नु भएको छ भन्ने प्रश्नमा छलफल गराउँदा अध्ययन क्षेत्रका दुई वटा विद्यालयमध्ये त्रिभुवन जनता उच्च मा.वि.का विद्यार्थीले विद्यालय संचालनको पहिलो दिनमा अगाडी जुन विद्यार्थी जहाँ बस्छ त्यसको त्यही सिट वर्षभरी हुने कुरा बताएका थिए । यसले केही विद्यार्थीहरू असन्तुष्ट भएको पाइयो । सानो अनुसार ठूलो मिलाएर राख्ने व्यवस्था नहुँदा सेतोपाटीमा लेखेको कुरा

नदेखिने, समस्या भएको बताए भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.मा जुन विद्यार्थी विद्यालयमा पहिले पुग्छ त्यो अगाडि बस्ने र ढिलो उपस्थित हुने विद्यार्थी पछाडी बस्ने प्रणाली भएको बताए यसले ठूलो अगाडी बस्दा पछाडी बस्नेलाई समस्या भएको प्रतिक्रिया जनाएका थिए । दुवै विद्यालयमा केटाकेटी छुट्टाछुट्टै लहरमा बस्ने कुरा बताएका थिए । दुवै विद्यालयमा कक्षाकोठा संख्या अनुसार भए पनि प्रयाप्त डेस्क बेन्च नभएको, आफ्नो उचाइ अनुसार मिल्दो डेस्क बेन्च नभएको प्रतिक्रिया दिएको पाइयो । होचो अग्लो भएर आफूलाई बस्न गाह्रो भएको र एउटै बेन्चमा ४/५ जना विद्यार्थी बस्ने हुँदा लेखनमा समस्या भएको प्रतिक्रिया दिएको पाइयो । त्यसैगरी कक्षाकोठा सरसफाई सम्बन्धमा भने त्रि.उ.मा.वि.मा. विद्यालयले नै दैनिक रूपमा कक्षाकोठा सरसफाई गरिदिने व्यवस्था भएको र यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि. मा भने कक्षामा रोल नम्बर अनुसार पालैपालो कक्षा कोठा सरसफाई विद्यार्थी आफैले मिलेर गर्ने गरेको प्रतिक्रिया पाइयो ।

त्यसैगरी कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सम्बन्धमा अध्ययनकर्ता स्वयम् उपस्थित भई अवलोकन गर्ने क्रममा कक्षाकोठामा विद्यार्थी बसाइ व्यवस्थापन सरल रेखिय रूपमा सानोठूलो छयासमिस भएको पाइयो । कक्षामा शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापनको सन्दर्भमा कुनै पनि कक्षामा सामग्री व्यवस्थापन नगरेको पाइयो । विद्यार्थी बसाइमा भने शिक्षकले भने भै छात्रछात्रालाई छुट्टाछुट्टै बेन्चमा मिलाएर राखेको देखियो । डेस्क बेन्चको अवस्थाको सन्दर्भमा दुवै विद्यालयमा विद्यार्थीको उमेर उचाइ अनुसार भए पनि सानोदेखि ठूलो मिलाएर राख्ने व्यवस्था नभएको कारण विद्यार्थीलाई समस्या भएको पाइयो । दुवै विद्यालयमा शिक्षकलाई ओहरदोहर गर्ने ठाउँ प्रयाप्त भएको साथै सेतोपाटीका आकार आवश्यकता अनुसार भई ठिक ठाउँमा राखिएको पाइयो । दुवै विद्यालयमा शिक्षक डेक्स, डस्टबिन, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन नभएको पाइयो । प्रकाश, हावा, पानी जस्ता पक्षहरूको अवलोकन गर्दा अध्ययन क्षेत्रका दुवै विद्यालयमा राम्रो व्यवस्था भए पनि यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि. नजिकै सडक भएका कारण धुवाँ, धूलो, गाडीको हर्नको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा कक्षाकोठामा परेको पाइयो भने अर्को विद्यालय उक्त प्रभावबाट मुक्त रहेको पाइयो ।

यसरी समग्र पक्षलाई केलाउँदा अध्ययन क्षेत्रका दुईवटै विद्यालयको कक्षा व्यवस्थापन पक्षलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.२.२ शिक्षण क्रियाकलापप्रति प्रधानाध्यापको प्रतिक्रिया

विद्यालयमा प्रधानाध्यापको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । विद्यालयको शैक्षिक तथा अन्य क्षेत्रको विकासमा धेरै हदसम्म प्र.अ.कै क्षमता र दक्षतामा निर्भर रहने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । प्र.अ.को पदलाई व्यवस्थापक, विद्यालय तहको प्रशासक, सक्षम शैक्षिक नेतृत्व प्रदान गर्न दायित्व प्रदान गरिएको हुन्छ । प्र.अ.को शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी गतिविधि दैनिक अध्ययन गरि त्यसमा देखिएका समस्यालाई समाधान गर्दै उत्तम पक्षलाई निरन्तरता दिँदै आवश्यकता अनुसार शिक्षक, विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ । अध्ययनका क्रममा नमुना छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालयका दुई जना प्र.अ. लाई अनुसूची २ अनुसार अन्तर्वार्ता गरि प्रतिक्रिया लिइएको थियो ।

विद्यालय सूचारु रूपमा संचालन गर्न के कस्ता योजनाहरू योजनाहरू निर्माण गर्ने गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्नमा दुवै विद्यालयका प्र.अ.ले ५ वर्षे विद्यालय सुधार योजना, वार्षिक कार्ययोजना निर्माण गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको स्वीकृतिमा संचालन गरिने कुरा बताएका थिए । यी योजना निर्माण गर्दा, विद्यार्थी, अभिभावक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति आदि सहभागी बनाएर व्यापक छलफल गरी निर्माण गर्ने कुरा बताएका थिए । मा.वि. तहको शिक्षक निर्देशिका जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाट निर्माण नभएकोले अभाव भएको र पुरानोले काम चलाउनु परेको र अन्य शैक्षिक सामग्रीहरू, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक सन्तोषजनक भएको साथै पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, जनक शिक्षा सामग्री, जि.शि.का, स्रोतकेन्द्र आदि ठाउँबाट प्राप्त हुने प्रतिक्रिया दिएका थिए । शिक्षक र विद्यार्थी अनुपात सम्बन्धी प्रश्न गर्दा विद्यार्थीको चाप अत्याधिक भएकोले शिक्षक अनुपात कम भएको गुणासो पोखेको थिए । दुवै विद्यालयका प्र.अ. र शिक्षक सबैले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पुरा गरेको, आवश्यकता अनुसार विभिन्न किसिमका तालिम गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए । त्रि.ज.उ.मा.मा.वि. दरबन्दीमा महिला शिक्षक नै नभएको र यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि. मा अन्य तहमा महिला शिक्षक धेरै भए पनि मा.वि. दरबन्दीमा एक जना मात्र भएको जानकारी दिए । कक्षा अवलोकन आवश्यकता अनुसार गर्ने, दैनिक पाठयोजना सबै शिक्षकले नबनाउने तर वार्षिक कार्यतालिका अनुसार शिक्षण गर्ने, शिक्षण विधिहरू प्रायः जसो सबैले व्याख्यान, छलफल, समस्या समाधान, प्रश्नोत्तर विधि नै बढी प्रयोग गर्ने गरेको प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका थिए । शिक्षण सम्बन्धी समस्या विद्यार्थीसँग सोधपुछ गर्ने गरेको, परीक्षा प्रणाली त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक भएको भौतिक सुविधा सन्तोष जनक नै भएको प्रतिक्रिया दुवै विद्यालयका प्र.अ.ले दिएका थिए ।

छात्रवृत्ति सम्बन्धी प्रश्न राख्दा जेहेन्दार, दलित, अपाङ्ग, कमजोर आर्थिक अवस्था भएका लाई व्यवस्था गर्ने गरेको र यस्ता छात्रवृत्ति विद्यालय परिवार र सम्बन्धीत निकायले व्यवस्था गर्ने गरेको यस्ता विद्यार्थीको शैक्षिक अवस्था सुधार उन्मनुख भएको समान प्रतिक्रिया दिएका थिए । समयमै कोर्स सकिन्छ, सकिँदैन भन्ने प्रश्नमा दुवै विद्यालयका प्र.अ.ले प्रायः जसो सबै सकिने गरेको, कहिले काँही नसकिए कोचिङ्ग कक्षा संचालन गर्ने साथै कठिन विषयहरूको पनि कोचिङ्ग तथा टिउसनको व्यवस्था भएको जानकारी दिएका थिए । प्रभावकारी शिक्षणका लागि सम्बन्धित निकायबाट तालिम, गोष्ठी, सेमिनारको व्यवस्था गर्नुका साथै समय-समयमा निरीक्षण पनि गर्नुपर्ने र शिक्षकले पनि त्यसलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्ने, विषयवस्तु असनुसार शिक्षण विधि शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने प्रतिक्रिया दुवै विद्यालयका प्र.अ.ले दिएका थिए । वर्तमान अवस्थामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्या सम्बन्धी प्रश्न राख्दा विद्यार्थीको अत्याधिक चाप भएको र शिक्षक अनुपात कम, विद्यार्थीको नियमित विद्यालय नआउनु, अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीको पढाइप्रति ध्यान नदिनु, मुख्य समस्या रहेको कुरा बताएका थिए । यी समस्या समाधानको लागि विद्यार्थीको अनुपात अनुसार शिक्षक दरबन्दी व्यवस्था गर्नुपर्ने, विद्यार्थीलाई विद्यालयप्रति आकर्षित हुने कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने, अभिभावकले आफ्नो छोराछोरीको पढाइप्रति ध्यान

दिनुपर्ने, अभिभावकलाई जनचेतना जगाउने किसिमका कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी सामान्यतया दुवै विद्यालयका एउटै किसिमका समस्याहरू रहेको पाइयो । शिक्षामा शिक्षक र विद्यार्थी बढी सक्रिय हुनुपर्ने, विषयवस्तु अनुसार शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण गरी प्रयोग गर्नुपर्ने, विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी आवश्यकता अनुसार पृष्ठपोषण प्रदान गरी सुधार गर्दै जाने आदि कुरामा शिक्षकले ध्यान दिनुपर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए । त्यसकारण दुवै प्र.अ. ले आफू सधैं शिक्षकलाई हरतरहले सहयोग गर्न तत्पर रहेको र शिक्षणप्रति सधैं उत्तरदायी भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.३ विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलाप

कक्षा-९ को अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता अनुसूची-३, विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफल (अनुसूची-४) र कक्षा अवलोकन (अनुसूची-५) गरी प्राप्त सूचनालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.७
विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	बनाएको	नबनाएको	नबनाएको	बनाउने	नबनाउने	नबनाउने
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराउने, रोचक जानकारी भन्ने	कहिलेकाही पूर्वपाठको स्मरण गराउने रोचक प्रशंग भन्ने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्वपाठको स्मरण नगराउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको
शिक्षण विधि	प्रयोगात्मक प्रदर्शन	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर	छलफल प्रश्नोत्तर व्याख्यान	विद्यार्थी केन्द्रीत विधि प्रदर्शन विधि	छलफल, प्रश्नोत्तर व्याख्यान	व्याख्यान प्रश्नोत्तर छलफल
शैक्षिक	चित्र,	कहिलेकाही	सेतोपाटी,	चित्र, चार्ट,	कहिलेकाही	सेतोपाटी

सामग्री	प्रयोगशाला, चार्ट	प्रयोग गर्ने	मार्कर, डस्टर	प्रयोगशाला, सामग्री	गर्ने	मार्कर डस्टर
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित, मौखिक प्रयोगात्मक	लिखित र मौखिक	मौखिक प्रश्न सोधेर	मौखिक, लिखित र प्रयोगात्मक	लिखित मौखिक	मौखिक प्रश्न सोधेर
परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-	मासिक, त्रैमासिक अर्धवार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-
पाठको समाप्ती	सारांश बताउने	सारांश नबताउने	सारांश बताएको	सारांश बताउने	कहिलेकाही सारांश बताउने	सारांश बताएको
गृहकार्य	दिने र हेर्ने गरिने	दिने तर नहेर्ने	दिएको तर नहेरेको	दिने र हेर्ने गरिने	दिने र घरमा लगेर हेर्ने	दिएको र हेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.७ मा उल्लेखित प्रतिक्रिया अनुसार अनिवार्य विज्ञान विषयका दुवै जना शिक्षकले पाठयोजना बनाउने बताए पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी छलफलबाट नबनाएको पाइयो । कक्षा शिक्षण सुरुवात सम्बन्धमा दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराउने रोचक प्रसंग बताएर नयाँ पाठ सुरु गर्ने बताए पनि विद्यार्थीहरूले कहिलेकाँही मात्र बताउने प्रतिक्रिया दिएका थिए भने कक्षा अवलोकनको क्रममा दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराएको पाइयो । त्यसैगरी शिक्षणको क्रममा विषयवस्तु अनुसार प्रयोगात्मक, प्रदर्शन, विद्यार्थीकेन्द्रित, विधि प्रयोग गरिने अन्तर्वार्तामा शिक्षकले बताए भने विद्यार्थीहरूले प्रायः व्याख्या, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका थिए भने कक्षा अवलोकनमा पनि व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधि नै बढी प्रयोग भएको पाइयो ।

शैक्षिक सामग्री तर्फ पाठ अनुसार चित्र चार्ट देखाउने, प्रयोगशालाका सामग्रीहरू प्रयोग गरिने कुरा बताए भने विद्यार्थीहरूले कहिलेकाँही मात्र प्रयोग गर्ने कुरा बताएको थिए साथै कक्षा अवलोकन गर्दा दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू सेतोपाटी, मार्कर, डस्टर मात्र प्रयोग गरेको पाइयो । विद्यार्थी मूल्याङ्कनको सम्बन्धमा अन्तर्वार्तामा शिक्षकले लिखित, मौखिक, प्रयोगात्मक हुने कुरा बताए पनि विद्यार्थीहरूले छलफलमा प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन नहुने लिखित र मौखिक मात्र हुने कुरा बताउका थिए भने कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि लिखित र मौखिक प्रश्न मात्र गरेको पाइयो । शिक्षकलाई परिक्षा प्रणाली कस्तो छ भन्ने सम्बन्धमा एकाइ, मासिक, त्रैमासिक अर्धवार्षिक, वार्षिक हुने कुरा बताएका थिए तर विद्यार्थीहरूले एकाइ र मासिक परीक्षा हुने त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षामात्र हुने कुरा बताएका थिए भने वार्षिक कार्य योजना अध्ययन गर्दा पनि त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परिक्षा प्रणाली भएको पाइयो ।

पाठको समाप्ती सम्बन्धमा शिक्षकलाई सोध्दा अन्त्यमा पाठको सारांश गर्ने बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले कहिले पाठको सारांश बताउने कहिले नबताउने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए । साथै कक्षा अवलोकन गर्दा दुवै शिक्षकहरूले अन्त्यमा पाठको सारांश गरेको देखियो । गृहकार्य सम्बन्धी प्रश्न राख्दा दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र हेर्ने पनि गरेको बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले छलफलमा त्रि.ज.उ.मा.वि.का विज्ञान शिक्षकले गृहकार्य दिने तर कहिले नहेर्ने बताएका थिए भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि. का शिक्षकले गृहकार्य दिने र गरेर ल्याएको गृहकार्य घरमा लिएर हेर्ने बताएका थिए भने कक्षा अवलोकनको क्रममा गृहकार्य दिएको तर हेरेको देखिएन ।

कक्षा-९ को अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई विश्लेषण गर्दा लिखित रूपमा पाठयोजना नबनाइकन, दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू प्रयोग गरी, पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै, व्याख्यान छलफल, प्रश्नोत्तर विधिद्वारा गरिने, लिखित र मौखिक रूपमा मूल्याङ्कन गरिने, परिक्षा प्रणाली त्रैमासिक अर्धवार्षिक, वार्षिक भएको, गृहकार्य दिने तर कहिलेकाँही मात्र हेर्ने गरेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.४ नेपाली विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा-९को अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन (शिक्षकलाई अन्तर्वार्ता अनुसूची ३, विद्यार्थीसँग छलफल अनुसूची ४, कक्षा अवलोकन फाराम अनुसूची ५) तयार गरि प्रयोग गरिएको थियो । प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.८
नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	नबनाउने	नबनाउने	नबनाएको	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराउने, रोचक प्रशंग बताएर ध्यान आकर्षण गर्ने	पूर्वपाठको स्मरण गराउने	सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश	पूर्वपाठको केही प्रश्नहरू सोधेर	पूर्वपाठको स्मरण गराउने, त्यस सम्बन्धी प्रश्न सोध्ने	अघिल्लो दिनको पाठको केही प्रश्न सोधेर
शिक्षण विधि	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर अभिनय, समस्या समाधान	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान छलफल प्रश्नोत्तर	व्याख्या, प्रश्नोत्तर, छलफल आगमन विधि, भाषा संसर्ग	व्याख्यान छलफल प्रश्नोत्तर	व्याख्यान छलफल प्रश्नोत्तर
शैक्षिक सामग्री	शब्दपत्ति, वाक्य पत्ती, चार्ट, तस्वीर	दैनिक प्रयोगका सामग्रीमात्र प्रयोग गर्ने	सेतोपाटी मार्कर डस्टर	शब्दपत्ती, वाक्यपत्ती, अर्थपत्ती, चित्र चिठी, जीवनीक । नमुना प्रश्नोत्तर पत्ता	दैनिक प्रयोगका सामग्री मात्र	सेतोपाटी, मार्कर डस्टर

				सारांश पती		
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित, मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक प्रश्न	लिखित मौखिक प्रश्न	लिखित, मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक	मौखिक प्रश्न लिखित प्रश्न
परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	वार्षिक कार्य तालिका अध्ययन गर्दा, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	एकाइ, मासिक त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक, वार्षिक
पाठको समाप्ती	सारांश बताएर	कहिलेकाही बताउने	सारांश बताएको	सारांश बताएर	सारांश बनाउने	बताएको
गृहकार्य	दिने र हेर्ने गरिने	कहिलेकाहि दिने र हेर्ने गरेको	दिएको तर नहेरेको	दिने र हेर्ने गरिने	दिने तर नहेर्ने	दिएको तर नहेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिकालाई विश्लेषण गर्दा मा.वि. तहमा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले पाठयोजना लिखित रूपमा बनाउने कुरा बताए पनि विद्यार्थीहरूले छलफलमा कहिले पनि नबनाउने प्रतिक्रिया दिएका थिए भने कक्षा अवलोकनको क्रममा पनि लिखित रूपमा पाठयोजना बनाएको पाइएन । त्यस्तै कक्षाको सुरुवात दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराएर, रोचक विषयवस्तु बताएर ध्यान आकर्षण गर्ने कुरा अन्तर्वार्तामा बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले पूर्वपाठको स्मरण कहिलेकाँही गराउने कहिले प्रश्न सोध्ने कहिले रोचक प्रशङ्गा भन्ने गरेको बताएका थिए साथै कक्षा अवलोकनमा भने त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षक सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश गरेको पाइयो भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.का शिक्षकले अघिल्लो दिन पढाएको पाठको केही प्रश्नहरू सोधेर कक्षा सुरु गर्नुभएको थियो । शिक्षण विधिका सम्बन्धमा विषयवस्तुमा अनुसार प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर, छलफल, अभिनय, व्याख्यान, समस्या समाधान, भाषासंसर्ग विधिको प्रयोग गरिने अन्तर्वार्तामा शिक्षकले बताए पनि विद्यार्थी छलफल र कक्षा अवलोकन क्रममा बढी व्याख्यान, छलफल र प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग भएको पाइयो ।

शिक्षकले अन्तर्वार्तामा विषयवस्तु अनुसार विभिन्न किसिमका शैक्षिक सामग्री शब्द पत्ती, वाक्यपत्ति अर्थ पत्ति, चार्ट तस्वीर, चिठी, जीवनीका नमुनाहरू प्रयोग गरिने बताए पनि विद्यार्थीको छलफलबाट र कक्षा अवलोकनबाट दैनिक प्रयोगका सामग्री मात्र प्रयोग गरेको पाइयो । विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया लिखित, मौखिक र व्यक्तिगत प्रश्नहरूद्वारा गरिने, शिक्षकले अन्तर्वार्ता, विद्यार्थी छलफल र अवलोकनबाट समान भएको पाइयो । शिक्षकहरूले परीक्षा प्रणाली एकाइ, मासिक, त्रैमासिक अर्धवार्षिक र वार्षिक हुने कुरा बताए पनि विद्यार्थीहरूको एकाइ र मासिक परीक्षा नहुने त्रैमासिक अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रणाली मात्र भएको जानकारी दिएका थिए भने वार्षिक क्यालेन्डरको अध्ययन गर्दा पनि त्रैमासिक अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको पाइयो । शिक्षकहरूले पाठको समाप्ती सारांश बताएर गर्ने गरेको बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले कहिलेकाही मात्र सारांश बताउने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए भने अवलोकनका क्रममा दुवैले सारांश बताएका थिए । गृहकार्य सधैं दिने र हेर्ने पनि गरेको अन्तर्वार्तामा बताए पनि अवलोकनका क्रममा गृहकार्य दिए पनि हेरेको पाइएन साथै विद्यार्थीले पनि आफ्ना गृहकार्य दैनिक जाँच नगरिने जानकारी दिएका थिए ।

यसरी समग्रमा विश्लेषण गर्दा दुवै विद्यालयका नेपाली विषयका शिक्षकले पाठयोजना नबनाइ शिक्षण गर्ने पाठको पुनः स्मरण गराउने, व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधि प्रयोग गरिने, दैनिक प्रयोगका सामग्री मात्र प्रयोग गरिने, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, परीक्षा प्रणालीमा समानता, गृहकार्य दिए पनि जाँच नगर्ने गरेको देखियो । यसबाट प्रायः सरकारी विद्यालयमा नेपाली विषयको शिक्षण पुरानै शैलीबाट गर्दै आइरहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.५ अंग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा-९ को अनिवार्य अंग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी शिक्षक अन्तर्वार्ता, विद्यार्थी छलफल, कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.९
अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको	५ वटा विषयको पाठयोजना लिखित रूपमा बनाउन नसकिएको निर्देशिका अनुसार	नबनाउने	नबनाएको
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्वपाठको स्मरण साथै समसामयिक घटना सुनाएर	पूर्वपाठको स्मरण गराउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको साथै मिठो चुटकिला सुनाएको	पूर्वपाठको स्मरण गराएको, कथा, चुटकिला, उखानटुक्का सुनाउने	कहिलेकाहि पूर्वपाठको स्मरण साथै रोचक जानकारी बनाउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको
शिक्षण विधि	विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षक केन्द्रीत विधि	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान छलफल प्रश्नोत्तर	छलफल, प्रदर्शन समस्या समाधान व्याख्यान,	व्याख्यान छलफल प्रश्नोत्तर	प्रश्नोत्तर, व्याख्यान छलफल

				प्रश्नोत्तर		
शैक्षिक सामग्री	नक्सा, फ्लानेल्बोर्ड कार्ड पेपर, दैनिक प्रयोगका सामग्री	अडियो, टेप दैनिक प्रयोगका सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री	चित्र, अडियो टेप, दैनिक प्रयोगका सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री साथै अडियो टेप	दैनिक प्रयोगका सामग्री
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित, मौखिक, प्रश्नद्वारा	लिखित र मौखिक	लिखित मौखिक प्रश्नहरू	लिखित, मौखिक व्यक्तिगत प्रश्न	लिखित र मौखिक	लिखित, मौखिक
परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-	एकाइ, मासिक त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	-
पाठको समाप्ती	सारांश बताएर	कहिलेकाही बताउने	सारांश बताएको	सारांश बताएर	कहिलेकाही मात्र बताउने	सारांश नबताएको
गृहकार्य	दिने र हेर्ने गरिने	दिने तर कहिलेकाही मात्र हेर्ने	दिएको र हेरेको	दिने र हेर्ने पनि गरेको	कहिलेकाही मात्र हेर्ने गरेको	दिएको र हेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिकालाई विश्लेषण गर्दा कक्षा-९ मा अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले पाठयोजना निर्माण सम्बन्धमा त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षकले दैनिक बनाउने बताए भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.विका. शिक्षकले ५ वटा विषयको दैनिक लिखित रूपमा पाठयोजना तयार गर्न असम्भव भएकोले शिक्षक निर्देशिका अनुसार शिक्षण गर्ने कुरा बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूको छलफलबाट भने शिक्षकले लिखित रूपमा पाठयोजना कहिले तयार नगर्ने कुरा बताएका थिए साथै कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि दुवै शिक्षकले पाठयोजना बनाएको पाइएन । त्यसैगरी कक्षा शिक्षण सुरुवात पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै, नया रोचक समसामयिक घटान, साना कथा, चुटुकिला, उखान टुक्का सुनाउँदै नयाँ पाठको सुरुवात गर्ने कुरा दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले अन्तर्वार्तामा बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले कहिलेकाँही उखान टुक्का, चुटुकिला, कथा, कविता, रोचक घटना सुनाउँदै पाठको पुनः स्मरण गराउँदै नयाँ पाठमा प्रवेश गर्ने कुरा बताएका थिए भने अवलोकनको क्रममा पनि पूर्वपाठको स्मरण गराएको पाइयो ।

शिक्षकले विद्यार्थी केन्द्रित, शिक्षक केन्द्रित विधिको प्रयोग गरिने कुरा अन्तर्वार्तामा बताए पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी छलफलबाट प्रायः शिक्षक केन्द्रित विधीहरू नै बढी प्रयोग भएको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक सामग्रीको सम्बन्धमा शिक्षकहरूले अन्तर्वार्तामा विषयवस्तु अनुसार चित्र, चार्ट, तस्वीर, नक्सा, कार्डपेपर, फलानेल बोर्ड, टेप रेकर्ड आदिको प्रयोग हुने कुरा बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले कहिलेकाही टेपरेकर्डको प्रयोग गरिने कुरा जनाएका थिए साथै कक्षा अवलोकनमा भने दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू सेतोपाटी मार्कर, डस्टरको मात्र प्रयोग भएगको देखियो । विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धमा लिखित, मौखिक हुने कुरा शिक्षक, विद्यार्थी र कक्षाअवलोकनबाट समान पाइयो ।

शिक्षकहरूले एकाइ, मासिक, त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको कुरा बताए पनि विद्यार्थीहरू र वार्षिक कार्य कार्यतालिकाको अध्ययन गर्दा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको पाइयो । शिक्षकले पाठको अन्त्य गर्दा नियमित रूपमा पाठको सारांश बताउने गरेको कुरा बताएका थिए । कक्षा अवलोकनमा भने त्रि.ज.उ.मा.वि.को शिक्षकले सारांश बताएका थिए भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.का शिक्षकले सारांश नबताएर नै पाठको समापन गरेका थिए । दुवै शिक्षकले नियमित रूपमा गृहकार्य दिने र हेर्ने पनि गरेको बताए पनि विद्यार्थीले भने गृहकार्य दिए पनि कहिलेकाही मात्र हेर्ने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए अवलोकनका क्रममा भने गृहकार्य दिएको पनि हेरेको पनि पाइयो ।

यसरी समग्रमा विश्लेषण गर्दा कक्षा-९ अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा छनौट गरिएका दुईवटा विद्यालयमा धेरै पक्षहरूमा समानता पाइन्छ । जसबाट अहिलेपनि पुरानै शिक्षण विधि दैनिक प्रयोगका सामग्री, लिखित र मौखिक मूल्याङ्कन प्रणाली, यथावतै रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.६ गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा-९को अनिवार्य गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अनुसूची ३, ४, ५ बाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१०
गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको	नबनाउने	नबनाउने	नबनाएको
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्वपाठको स्मरण गराउने, विषयवस्तुसँग सम्बन्धित प्रशंग जोडेर	पूर्वपाठको स्मरण गराउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको	ध्यान आकर्षण गर्न गणितीय रोचक प्रसङ्ग प्रश्नहरू, चुटकिला	प्रश्नहरू सोध्ने रोचक प्रशंग बताउने	पूर्व पाठको स्मरण गराएको
शिक्षण विधि	छलफल, प्रदर्शन विद्यार्थी केन्द्रित आगमन, निगमन	छलफल प्रदर्शन, समस्या समाधान	छलफल समस्या समाधान	समस्या समाधान आगमन निगमन	छलफल, प्रदर्शन, समस्या समाधान	समस्या समाधान, छलफल
शैक्षिक सामग्री	चित्र, चार्ट गणित सम्बन्धी	सेतोपाटी, मार्कर, डस्टर र कहिलेकाहीं गणित	सेतोपाटी, मार्कर, डस्टर	गणित सम्बन्धी सामग्री, चित्र,	कहिलेकाहीं अरु सामग्री प्रयोग गरेपनि प्रायः	सेतोपाटी मार्कर डस्टर

	सामग्री	सम्बन्धी सामग्री		चार्ट	दैनिक प्रयोगका सामग्री	
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित र मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक प्रश्न	मौखिक प्रश्न	लिखित, मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक प्रश्न
परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-	एकाइ, मासिक त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	-
पाठको समाप्ती	सारांश बताएर गरिने	कहिलेकाहीँ मात्र बताउने	सारांश नबताएको	सारांश बताएर गरिने	सारांश बताउने	सारांश बताएको
गृहकार्य	दिने र हेर्ने गरेको	दिने तर नहेर्ने	दिएको तर नहेरेको	दिने र हेर्ने पनि गरेको	दिने र कहिलेकाहीँ मात्र हुने	दिएको र हेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.१० लाई विश्लेषण गर्दा एक जना शिक्षकले दैनिक रूपमा पाठयोजना बनाउने गरेको बताए पनि अवलोकनको क्रममा दुवै शिक्षकले पाठयोजना विना नै शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो भने विद्यार्थी छलफलबाट पनि पाठयोजना दैनिक रूपमा नबनाइने जानकारी प्राप्त भएको थियो । त्यस्तै कक्षा शिक्षण सुरुवातका सम्बन्धमा भने दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराउने, विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न विषयसँग सम्बन्धित प्रसङ्ग, बताउने, चुटुकिला भन्ने बताएकोमा अवलोकनमा दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराएको पाइयो भने विद्यार्थीहरूले पूर्वपाठको स्मरण गराउने साथै रोचक प्रसङ्ग जोड्ने गरेको कुरा बताएका थिए । छलफल, प्रदर्शन, समस्या समाधान, आगमन निगमन जस्ता विधिहरू विषयवस्तुको अवाश्यकता अनुसार प्रयोग गरिने कुरा अन्तर्वार्तामा बताएका थिए भने विद्यार्थीहरूले पनि छलफल, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान, प्रदर्शन जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने कुरा बताएका थिए साथै अवलोकनका क्रममा भने समस्या समाधान र छलफल विधिको प्रयोग गरेको देखियो ।

त्यस्तै गरी शैक्षिक सामग्रीका सम्बन्धमा शिक्षकहरूले अन्तर्वार्तामा चित्र, चार्ट गणित सम्बन्धी सामग्री प्रयोग हुने कुरा बताए पनि अवलोकनका क्रममा भने दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू मात्र प्रयोग गरेको देखियो भने विद्यार्थीहरूले कहिलेकाँही मात्र अन्य सामग्री प्रयोग गर्ने गरे पनि प्रायः दैनिक प्रयोगमा आउने सामग्री नै प्रयोग हुने कुरा बताएका थिए । लिखित र मौखिक प्रश्नहरूद्वारा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिने कुरा शिक्षकले अन्तर्वार्तामा बताएका थिए भने यसमा विद्यार्थीहरू पनि सहमत भएको पाइयो भने अवलोकनका क्रममा प्रायः मौखिक प्रश्नहरूद्वारा नै मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । वार्षिक कार्य तालिकामा उल्लेख भए अनुसार विद्यालयमा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक किसिमको परीक्षा प्रणाली भएको देखियो । यसमा विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया पनि मिलेको पाइयो भने शिक्षकहरूले त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षाका अलावा एकाइ र मासिक परीक्षा पनि हुने गरेको बताएका थिए । पाठको समापन सारांश बताएर गरिने कुरा शिक्षकले बताएका थिए भने विद्यार्थीले समय बचेमा मात्र सारांश बताउने समय नभए नबताउने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए । अवलोकनको क्रममा भने दुवै शिक्षकले सारांश बताएको पाइयो । त्यस्तै गरी गृहकार्यका सम्बन्धमा दुवै शिक्षकले अन्तर्वार्तामा दिने र हेर्ने गरेको बताए पनि विद्यार्थीहरूले भने दिने तर कहिलेकाँही मात्र हेर्ने गरेको बताएका थिए । अवलोकनका क्रममा भने त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षकले दिएको तर नहेरेको पाइयो भने यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.का शिक्षकले गृहकार्य दिएको र हेरेको पाइयो ।

समग्रमा कक्षा-९ को गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको विश्लेषण गर्दा लिखित रूपमा पाठयोजना निर्माण नगरिकन, ध्यान आकर्षण गर्न रोचक प्रसङ्ग जोड्ने समस्या समाधान, छलफल प्रदर्शन विधिको प्रयोग गरिने दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू प्रयोग गरिने, प्रायः मौखिक प्रश्न गरी विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरिने परीक्षा प्रणाली त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक किसिमको भएको परम्परागत पद्धति अपनाउँदै आइरहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.७ सामाजिक विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

मा.वि. तहको सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी तथ्याङ्क अनुसूची ३, ४, ५ बाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.११
सामाजिक विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	शिक्षण डायरी तयार गर्ने	नबनाउने	नबनाएको	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्वपाठको स्मरण गराएर,	कहिले गराउने कहिले नगराउने	सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश	पूर्वपाठको स्मरण गराए, रोचक प्रसङ्ग भनेर	प्रायः जसो पूर्वपाठको स्मरण गराउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको
शिक्षण विधि	व्याख्यान, छलफल, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, छलफल	व्याख्यान छलफल	प्रयोगात्मक प्रश्नोत्तर, छलफल व्याख्यान	व्याख्यान छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रयोगात्मक	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर
शैक्षिक सामग्री	नक्सा, ग्लोब, चार्ट	नक्सा, ग्लोब	दैनिक प्रयोगाका सामग्री	नक्सा, ग्लोब, न्यूजप्रिन्ट, बुकलेट	नक्सा, ग्लोब ज्यामितीय वक्स	दैनिक प्रयोगका सामग्री
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित र मौखिक प्रश्नहरू	लिखित र मौखिक प्रश्नहरू	मौखिक प्रश्नहरू	लिखित, मौखिक प्रश्न	लिखित र मौखिक प्रश्नहरू	लिखित र मौखिक प्रश्नहरू

परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-	एकाइ, मासिक त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	-
पाठको समाप्ती	सारांश बताएर गरिने	कहिलेकाहीं मात्र बताउने	बताएको	सारांश बताएर	प्रायः सारांश बताउने	सारांश बताएको
गृहकार्य	दिने र धेरै भएको कारण चेक नगर्ने	नदिने र नहेर्ने	दिएको र नहेरेको	दिने र हेर्ने गरिने	दिने र हेर्ने गरेका	दिएको नहेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.११ लाई विश्लेषण गर्दा त्रि.ज.उ.मा.वि. का शिक्षकले दैनिक पाठयोजनाको बदला शिक्षण डायरी तयार गरी शिक्षण गरिने बताए भने यमुना नन्द नमुनाका शिक्षकले दैनिक रूपमा पाठयोजना निर्माण गरी शिक्षण गरिने बताएका थिए । विद्यार्थीहरूले भने कहिले पनि पाठयोजना निर्माण नगरिने कुरा बताएका थिए । साथै कक्षा अवलोकनमा पनि बनाएको पाइएन । त्यस्तै गरी कक्षा शिक्षणको सुरुवात सम्बन्धी दुवै शिक्षकको एउटै मत रहेको पाइयो दुवैले नयाँ पाठ सुरु गर्नुभन्दा अगाडि पूर्वपाठको स्मरण गराउने, रमाइला विषयसँग सम्बन्धित घटना, कथा, चुट्किला, कविता, गीत आदिले विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्ने गरेको बताएका थिए ।

त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षकले कहिले पूर्वपाठको स्मरण गराउने कहिले सिँधै विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने गरेको विद्यार्थीहरूले जनाएका थिए भने यमुना नन्द नमुनाका शिक्षकले प्रायः पूर्वपाठको स्मरण गराउने गरेको विद्यार्थीको भनाइ थियो । कक्षा अवलोकनमा भने एकजना शिक्षक सिँधै विषयवस्तुमा प्रवेश गरेको पाइयो भने एकजनाले पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै कक्षा शिक्षण सुरु गरेको पाइयो । व्याख्यान, छलफल, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर, प्रयोगात्मक समस्या समाधान जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिने शिक्षकको प्रतिक्रिया थियो भने कक्षा अवलोकनमा भने प्रायः व्याख्या छलफल, प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूले भने व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन आदि विधिहरूको प्रयोग गर्ने कुरा बताएका थिए । विषयवस्तु अनुसार नक्सा, ग्लोब, चार्ट, प्रयोग गरिने कुरामा भने विद्यार्थी र शिक्षकको समान प्रतिक्रिया रहेको पाइयो भने कक्षा अवलोकनको क्रममा भने दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू मात्र प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो ।

विद्यार्थीको मूल्याङ्कन सम्बन्धमा लिखित र मौखिक प्रश्नहरूद्वारा हुने कुरा शिक्षक र विद्यार्थीहरूले समान बताएका थिए भने कक्षा अवलोकन क्रममा त्रि.ज.उ.मा.वि. का शिक्षकले मौखिक प्रश्नहरूमात्र राखेको पाइयो भने यमुनानन्द नमुना उ.मा.वि. का शिक्षकले लिखित र मौखिक दुवै प्रश्न राखेको पाइयो । परीक्षा प्रणाली त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक अलावा एकाइ मासिक परीक्षा पनि हुने कुरा शिक्षकले बताए पनि वार्षिक कार्य तालिकाको अध्ययन गर्दा एकाइ र मासिक परीक्षा प्रणाली नभएको पाइयो । विद्यार्थीहरूबाट पनि त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको जानकारी दिएका थिए । यमुना नन्द नमुनाका विद्यार्थीले प्रत्येक पाठको अन्त्यमा परीक्षा लिइने जानकारी दिएका थिए । त्यसैगरी कक्षाको समापन पाठको सारांश बताएर गरिने कुरा शिक्षकले अन्तर्वार्तामा बताएका थिए र कक्षा अवलोकनको क्रममा पनि अन्त्यमा सारांश बताएको पाइयो भने विद्यार्थीहरू कहिले बताउने र कहिले नबताउने गरेको कुरा बताएका थिए । धेरै विद्यार्थी संख्या भएका कारण गृहकार्य दिए पनि दैनिक जाँच गर्न नसकिने कुरा त्रि.ज.उ.मा.वि.का शिक्षकले बताएका थिए भने अर्का शिक्षकले दिने र जाँच पनि गर्ने गरेको बताएका थिए । त्रि.ज.उ.मा.वि. का शिक्षकले गृहकार्य नदिने र नहेर्ने गरेका

विद्यार्थीको भनाइ थियो भने यमुना नन्द नमुनाका शिक्षकले दिने र हेर्ने गरेको विद्यार्थीको प्रतिक्रिया थियो । कक्षा अवलोकनका क्रममा भने दिएको तर नहेरेको पाइयो ।

समग्रमा मा.वि. तहको सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई विश्लेषण गर्दा छनोटमा परेका दुईवटै विद्यालयमा पुरानै परम्परागत शैलिमा नै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्ने गरेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.८ स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

मा.वि. तहको अनिवार्य स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी शिक्षक अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१२
स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप	विद्यालयको नाम					
	त्रि.ज.उ.मा.वि.			यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि.		
	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता	विद्यार्थी छलफल	कक्षा अवलोकन
पाठयोजना निर्माण	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको	बनाउने	नबनाउने	नबनाएको
कक्षा शिक्षण सुरुवात	पूर्वपाठको स्मरण गराउने, गीत, कथा, जीवन भोगाइका अनुभव बताउँदै	पूर्वपाठको स्मरण गराउने साथै रमाइला कथा, गीत, अनुभव सुनाउँदै	पूर्वपाठको स्मरण गराएको, विषयसंग सम्बन्धित अनुभव सुनाएको	पूर्व पाठको स्मरण गराउने उखान टुक्का चुटुकिला कथा सुनाउने	पूर्वपाठको स्मरण गराउने साथै रमाइला प्रसङ्गरूप सुनाउने	पूर्वपाठको स्मरण गराएको
शिक्षण विधि	छलफल, प्रश्नोत्तर प्रयोगात्मक, व्याख्यान, अवलोकन शैक्षिक भ्रमण	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान छलफल	प्रयोगात्मक छलफल प्रदर्शन भूमिका अभिनय, फिल्डट्रिप, व्याख्यान	व्याख्यान प्रश्नोत्तर छलफल	छलफल व्याख्यान
शैक्षिक	चार्ट, दैनिक	दैनिक	दैनिक	चित्र, चार्ट,	दैनिक	दैनिक

सामग्री	प्रयोगका सामग्रीहरू	प्रयोगका सामग्री मात्र	प्रयोगका सामग्री मात्र	पोष्टर, गोजी तालिका शब्दपत्ती	प्रयोगका सामग्री मात्र	प्रयोगका सामग्रीहरू मात्र
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	मौखिक र लिखित प्रश्न	मौखिक र लिखित प्रश्नहरू	मौखिक प्रश्नहरू	मौखिक र लिखित प्रश्नहरू	मौखिक र लिखित प्रश्नहरू	मौखिक प्रश्न
परीक्षा प्रणाली	एकाइ, मासिक, त्रैमासिक, अर्ध वार्षिक, वार्षिक	त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वार्षिक	-	एकाइ, मासिक त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	त्रैमासिक अर्धवार्षिक वार्षिक	-
पाठको समाप्ती	सारांश बताएर	कहिलेकाहीँ बताउने	सारांश बताएको	सारांश बताएर	कहिलेकाहीँ बताउने	सारांश बताएको
गृहकार्य	दिने र हेर्ने गरिने	दिने र हेर्ने गरेको	दिएको र हेरेको	दिने र हेर्ने गरिने	दिने र हेर्ने गरेको	दिएको र हेरेको

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.१२ लाई विश्लेषण गर्दा दुवै शिक्षकले पाठयोजना दैनिक रूपमा बनाउने गरेको प्रतिक्रिया अन्तर्वार्तामा दिए पनि विद्यार्थीहरूबाट र कक्षा अवलोकन गर्दा नबनाएको पाइयो । त्यस्तै कक्षा शिक्षण सुरुवातको सम्बन्धमा दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रोचक प्रसङ्गहरू, कथा, कविता, चुट्किला, उखान, जीवन, भोगाइका अनुभवहरू सुनाउँदै कक्षा सुरु गर्ने कुरा अन्तर्वार्तामा बताएका थिए र यो कुरामा विद्यार्थीहरूको पनि सहमत भएको पाइयो भने अवलोकनका क्रममा पनि दुवै शिक्षकले पूर्वपाठको स्मरण गराएको पाइयो । प्रयोगात्मक, छलफल, प्रश्नोत्तर, व्याख्यान, प्रदर्शन अवलोकन, भ्रमण जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गरिने कुरा शिक्षकले बताए पनि विद्यार्थीहरूले भने प्रश्नोत्तर, व्याख्यान, छलफल विधिहरू बढी प्रयोग हुने कुरा बताएका थिए र कक्षा अवलोकनको क्रममा भने व्याख्यान र छलफल विधि प्रयोग भएको पाइयो । चार्ट, चित्र, पोष्टर आदिको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरिने शिक्षकले बताए पनि विद्यार्थीहरूले दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू सेतोपाटी, मार्कर डस्टरको मात्र प्रयोग गरिने कुरा बताएका थिए साथै अवलोकनमा पनि दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू मात्र प्रयोग भएको पाइयो ।

त्यस्तै विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धमा दुवै शिक्षकले लिखित र मौखिक प्रश्नहरूद्वारा गरिने कुरा बताएकोमा विद्यार्थी पनि यस कुरामा सहमत भएको पाइयो भने कक्षा अवलोकनका क्रममा भने मौखिक प्रश्नहरू मात्र गरेको पाइयो । एकाइ मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको कुरा शिक्षकले बताए पनि विद्यार्थीहरूले एकाइ र मासिक परीक्षा नहुने कुरा बताएका थिए भने वार्षिक कार्यतालिका अध्ययन गर्दा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको पाइयो । त्यस्तै पाठको समाप्ती दुवै शिक्षकले सारांश बताएर गर्ने गरेको बताए पनि विद्यार्थीहरूले भने कहिलेकाही मात्र बताउने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए भने अवलोकनका क्रममा दुवै शिक्षकले पाठको सारांश बताएर पाठको समापन गरेको पाइयो । त्यस्तै गृहकार्य सम्बन्धमा दुवै शिक्षकले दैनिक दिने र जाँच पनि गर्ने गरेको कुरा बताएका थिए । विद्यार्थीले पनि यस कुरालाई सहमति जनाएका थिए । साथै कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि दुवै शिक्षकले प्रश्नहरू दिएको कापी पनि जाँच गरेको पाइयो ।

यसरी समग्रमा विश्लेषण गर्दा मा.वि. तहको अनिवार्य स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलाप पाठयोजना विना, व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिका प्रयोगद्वारा, दैनिक प्रयोगका सामग्रीको प्रयोग गरी मौखिक प्रश्नहरूद्वारा मूल्याङ्कन गरिँदै आएकोले हुँदै विद्यालयमा धेरै जसो पक्षहरू समान भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

समग्रमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने सबै शिक्षकले लिखित रूपमा पाठयोजनाको निर्माण नगरिकन, पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै बढी मात्रामा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको साथै शैक्षिक सामग्रीको रूपमा प्रायः दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू प्रयोग गरी मौखिक

प्रश्नहरूद्वारा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दै पाठको सारांश बताएर, आफ्नो इच्छा अनुसार गृहकार्य दिने र चेक गर्ने परम्परा शैलीबाट शिक्षण गराउँदै आएको पाइयो ।

४.३ शिक्षकको विषय शिक्षण प्रतिको अभिवृत्ति

कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन छनोटमा परेका दुईवटा विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिकर्ट स्केलको प्रयोग गरी सूचना/तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । लिकर्ट विधि अनुसार सूचना वा तथ्याङ्क संकलन गर्दा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन २१ वटा सकारात्मक र नकारात्मक वाक्यांशहरूमा शिक्षकहरूलाई पूर्ण सहमत, सहमत सकारात्मक वाक्य भएमा पूर्ण सहमतदेखि पूर्ण असहमत सम्म क्रमशः १, २, ३, ४, ५ अंक तथा नकारात्मक वाक्य भएमा पूर्ण असहमतदेखि पूर्ण सहमतसम्म क्रमशः १, २, ३, ४, ५ अंक प्रदान गरी २१ वटा वाक्यांशमा प्रत्येक शिक्षकले प्राप्त गरेको अंकको योगफललाई २१ ले भाग गरी प्राप्त भागफलका आधारमा १ देखि २.५ अंक आएमा सकारात्मक, २.५ देखि ३.५ अंक आएमा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ र ३.५ देखि ५ सम्म अंक आएमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा नकारात्मक मानिएको छ । शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिकर्ट स्केलको प्रयोग गरी तयार गरिएका वाक्यांश विवरण अनुसूची ७ मा राखिएको छ । शिक्षकको विषयगत शैक्षिक, योग्यता, तालिम, कार्यानुभव, उमेर र जातका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणालाई तलको उपशीर्षकहरूमा राखि विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१ विषयगत आधारमा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा

यस उपशीर्षक अन्तर्गत कक्षा-९मा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको विषयगत आधारमा शिक्षणप्रतिको धारणाबारे संकलन गरिएका सूचना/ तथ्याङ्कलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१३

विषयगत आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

क्र.सं.	विषय	शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा			जम्मा शिक्षक संख्या
		सकारात्मक	तटस्थ	नकारात्मक	
१	नेपाली	२	-	-	२
२	अङ्ग्रेजी	२	-	-	२
३	गणित	१	१	-	२
४	विज्ञान	२	-	-	२
५	सामाजिक	-	२	-	२
६	स्वा.ज.वा.	२	-	-	२
	जम्मा	९	३	-	१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७।

माथिको तालिका नं. ४.१३ लाई विश्लेषण गर्दा नेपाली विषयका दुवै जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने अङ्ग्रेजी विषयका पनि दुवै शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक नै भएको पाइयो गणित विषयका जम्मा दुई जना शिक्षकहरूमध्ये एक जनाको सकारात्मक धारणा भएको र अर्को एकजना शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो भने सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने दुवै शिक्षकको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो। विज्ञान र स्वास्थ्य जनसंख्या शिक्षण गर्ने दुवै विद्यालयका शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ, कि छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने जम्मा १२ जना शिक्षक मध्ये ९ जना शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको देखिन्छ भने कुनै पनि विषयका शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रति नकारात्मक धारणा रहेको देखियो।

४.३.२ शैक्षिक योग्यताको आधारमा शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा

यस उपशीर्षक अन्तर्गत कक्षा-९ मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यताको आधारमा शिक्षणप्रतिको धारणा सम्बन्धी सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.१४

शैक्षिक योग्यताको आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

क्र.सं.	योग्यता	शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा			जम्मा शिक्षक संख्या
		सकारात्मक	तटस्थ	नकारात्मक	
१	स्नातक	४	२	-	६
२	स्नातकोत्तर	५	१	-	६
	जम्मा	९	३	-	१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथिको तालिका नं. ४.१४ लाई विश्लेषण गर्दा मा.वि. तहमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यताको आधारमा स्नातक तह योग्यता भएका ६ जना शिक्षकहरू मध्ये ४ जनाको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र २ जना शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो भने स्नातकोत्तर तह योग्यता भएका ६ जना शिक्षकहरूमध्ये ५ जना शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जना शिक्षकको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ, कि छनोटमा परेको दुईवटा विद्यालयका १२ जना शिक्षकहरू मध्ये स्नातक तह योग्यता भएका ४ जना र स्नातकोत्तर तह योग्यता भएका ५ जना शिक्षकहरू गरी जम्मा ९ जना शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको देखियो भने

स्नातक तह योग्यता भएको २ जना र स्नातकोत्तर तह योग्यता भएको १ जना गरी जम्मा ३ जना शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ भएको देखियो । साथै कुनै पनि विषयका शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको नकारात्मक धारणा नरहेको देखियो ।

४.३.३ तालिमका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

यस उपशीर्षक अन्तर्गत छनौटमा परेको मा.वि. तहका अनिवाय विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको तालिमका आधारमा शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन खोजिएकोमा छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका जम्मा १२ जना शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएको देखिन्छ । तालिम प्राप्त १२ शिक्षकहरूमा ९ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ कि १२ जना तालिम प्राप्त शिक्षकहरू मध्ये ९ जनाको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकले शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको देखियो भने कुनै पनि तालिम प्राप्त शिक्षकको शिक्षणहरू प्रतिको धारणा नकारात्मक नरहेको देखिन्छ ।

४.३.४ कार्यानुभवको आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

यस उपशीर्षक अन्तर्गत कार्यानुभव वर्षका आधारमा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन संकलन गरिएका सूचना/तथ्याङ्कलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१५

कार्यानुभवका आधारमा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा

क्र.सं.	कार्यानुभव वर्ष समूह	शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा			जम्मा शिक्षक संख्या
		सकारात्मक	तटस्थ	नकारात्मक	
१	१-५	१	-	-	१
२	५-१०	२	-	-	२
३	१०-१५	३	१	-	४
४	१५-२०	३	-	-	३
५	२०-२५	-	१	-	१
६	२५-३०	-	१	-	१
	जम्मा	९	३	-	१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.१५ मा कार्यानुभव वर्षका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणाका आधारमा विश्लेषण गर्दा दुईवटा विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने जम्मा १२ जना शिक्षकहरू मध्ये १-५ वर्ष कार्यानुभव भएका एक जना मात्र शिक्षक रहेको जसको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने ५-१० वर्ष कार्यानुभव भएको दुई जना शिक्षकहरू मध्ये दुवैको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो । यसैगरी १० देखि १५ वर्ष कार्यानुभव समूहका ४ जना शिक्षकहरूमध्ये ३ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जना शिक्षकले शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो । भने १५-२० वर्ष कार्यानुभव समूहमा जम्मा ३ जना शिक्षक रहेको जसमा सबै शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो । २०-२५ र २५-३० वर्ष कार्यानुभव वर्ष समूह अन्तर्गत एक एक जना शिक्षक रहेकोमा दुवैको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ, कि छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालयका जम्मा १२ जना शिक्षकहरूमध्ये विभिन्न कार्यानुभव वर्ष समूहका ९ शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको देखिन्छ भने कुनै पनि कार्यानुभव वर्ष समूह अन्तर्गतका शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रतिको धारणा नकारात्मक नरहेको देखियो ।

४.३.५ उमेरका आधारमा शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा

यस उपशीर्षक अन्तर्गत छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको उमेरका आधारमा शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन संकलित सूचना/तथ्याङ्कलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१६

उमेरका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

क्र.सं.	उमेर समूह	शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा			जम्मा शिक्षक संख्या
		सकारात्मक	तटस्थ	नकारात्मक	
१	२०-३०	३	-	-	३
२	३०-४०	३	१	-	४
३	४०-५०	३	२	-	५
४	५०-६०	-	-	-	-
	जम्मा	९	३	-	१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.१६ लाई विश्लेषण गर्दा छनौटमा परेका दुइवटै विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने जम्मा १२ जना शिक्षकहरूमध्ये २०-३० वर्ष उमेर समूहका ३ जना शिक्षकहरू मध्ये तीनै जनामा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने ३०-४० वर्ष उमेर समूहका ४ जना शिक्षकहरूमध्ये ३ जना शिक्षकमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

त्यसैगरी ४०-५० वर्ष उमेर समूहका ५ जना शिक्षकहरूमध्ये ३ जना शिक्षकहरूको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र २ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ कि २० देखि ५० वर्ष सम्मका विभिन्न उमेर समूहका १२ जना शिक्षकहरूमध्ये ९ जना शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकहरूमा तटस्थ धारणा रहेको देखियो भने कुनै पनि उमेर समूहका शिक्षकहरूमा नकारात्मक धारणा रहेको देखिएन ।

४.३.६ जातका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

यस उपशीर्षकमा जातका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन संकलन गरिएका सूचना/तथ्याङ्कलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१७

उमेरका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

क्र.सं.	जात	शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा			जम्मा शिक्षक संख्या
		सकारात्मक	तटस्थ	नकारात्मक	
१	ब्राह्मण	५	-	-	५
२	क्षेत्री	४	३	-	७
३	जनजाती	-	-	-	-
४	दलित	-	-	-	-
	जम्मा	९	३	-	१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि प्रस्तुत तालिका नं. ४.१७ लाई विश्लेषण गर्दा छनौटमा परेका जम्मा १२ जना शिक्षकहरू मध्ये ५ जना शिक्षक ब्राह्मण जातका भएकोमा सबै शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने ७ जना क्षेत्री जातका शिक्षकहरूमध्ये ४ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो । जनजाति र दलित जातिका शिक्षक शिक्षकहरू नरहेको पाइयो ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट यो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ कि जम्मा १२ जना शिक्षकहरू मध्ये ५ जना ब्राह्मण, ४ जना क्षेत्री गरी ९ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको देखियो भने ३ जना क्षेत्री जातिका शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा तटस्थ रहेको देखिन्छ र कुनै पनि जातका शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा नकारात्मक नरहेको पाइयो ।

४.४ शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणाले शिक्षण क्रियाकलाप पारेको प्रभाव

यस “कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था” शीर्षक अन्तर्गत कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने विषय शिक्षकहरूको शिक्षण प्रतिको धारणाले शिक्षण क्रियाकलापमा पारेको प्रभावकार वारेमा यो भन्दा अगाडिका शीर्षकहरूमा गरेको सूचना वा तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्याका आधारमा यस शीर्षकका लागि आवश्यक पर्ने सूचना संकलन गरी विश्लेषण गर्दा छनौटमा परेका १२ जना शिक्षकहरूमध्ये ९ जना शिक्षकहरूको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकहरूको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो भने नकारात्मक धारणा कुनै पनि शिक्षकमा नरहेको पाइयो । शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रभाव पारेको पाइयो । शिक्षणप्रति सकारात्मक धारणा भएका शिक्षकहरूमा शिक्षण पेशाप्रति रुचि, सन्तुष्टि रहेको पाइयो । जसले गर्दा उनीहरू शिक्षण क्रियाकलापका लागि विषयवस्तुको तयार कक्षाकोठाको उपयुक्त व्यवस्थापन शिक्षण विधिको छनौट, शैक्षिक सामग्रीको उपयुक्त छनौट, निर्माण र प्रयोग गर्ने गरेको तथा विद्यार्थीहरूको शिक्षण सिकाइका क्रममा उपयुक्त किसिमले निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । त्यसै गरी यस्ता शिक्षकबाट नियमित रूपमा विद्यार्थीलाई गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो तर शिक्षकमा सकारात्मक धारणा हुँदाहुँदै पनि धेरैले लिखित रूपमा पाठयोजना नबनाएको, पाठ्यक्रमले तोकेका पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका समयमा विद्यालयमा नपुग्नु, शिक्षण सामग्रीको अभाव, उपयुक्त कक्षाकोठा व्यवस्थापन नहुनाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सशक्तता आएको पाइएन । त्यसैगरी शिक्षणप्रति तटस्थ धारणा भएका शिक्षकले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा सकारात्मक धारणा भएका शिक्षकको तुलनामा त्यति फरक गरेको पाइएन । यस्ता शिक्षकबाट शिक्षण गर्न पाठको तयारी, कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, कक्षा शिक्षणको क्रममा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन, गृहकार्य दिने र चेक गर्ने कार्य सकारात्मक धारणा भएका शिक्षकका तुलनामा केही न्यून किसिमको रहेको पाइन्छ ।

यसरी निष्कर्षमा भन्नुपर्दा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणाले शिक्षण क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यदि शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक भएमा त्यस्ता शिक्षकमा शिक्षणप्रति रुचि, चासो, तत्परता भई क्रियाकलाप गर्ने सीप उपयुक्त किसिमको हुन्छ । शिक्षणप्रति तटस्थ धारणा हुने शिक्षकको शिक्षणप्रति रुची, चासो, तत्परतामा तटस्थता हुने भएकाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालन गर्ने सीपमा निष्कृत्यता रहेको हुन्छ । जसले गर्दा शिक्षण क्रियाकलाप कम प्रभावकारी हुन सक्दछ, पेशाप्रति नकारात्मक धारणा हुने शिक्षकहरू शिक्षणप्रति रुची, चासो, तत्परता नहुने भएकोले शिक्षण क्रियाकलाप अति न्यून प्रभावकारी हुने सम्भावना हुन्छ ।

परिच्छेद पाँच प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरू

प्रस्तुत अध्ययन रुकुम जिल्ला खलंगा गा.वि.स.मा संचालित दुईवटा सार्वजनिक मा.वि.मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्नमा केन्द्रित रहेको थियो । यस अध्ययनमा छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालयका प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता, शिक्षकसँग व्यक्तिगत विवरण फाराम अन्तर्वार्ता, लिफ्ट स्केलको प्रयोग, कक्षा अवलोकन, लक्षित समूह छलफल गरी शिक्षकको पृष्ठभूमि, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था र शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाइएको थियो । उक्त संकलित सूचनाहरूको विश्लेषण र व्याख्याको आधारमा निम्नानुसार प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरू निकालिएको छ :

५.१ प्राप्ति

यस अध्ययनमा उद्देश्य अनुरूप सूचनाहरू संकलन गरी विश्लेषण र व्याख्या पश्चात् प्राप्त प्राप्तिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शिक्षकको पृष्ठभूमि

- । अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालयका १२ जना शिक्षकहरू मध्ये अधिकांश रुकुम जिल्लाका स्थानीय वासिन्दा भएको पाइयो ।
- । अध्ययन गरिएका दुईवटा विद्यालयका १२ जना शिक्षकहरू मध्य ब्राह्मण ५ जना र क्षेत्री ७ जना, भएकोमा सबैको मातृभाषा नेपाली, हिन्दु धर्म मान्ने ११ जना पुरुष र १ जना महिला शिक्षक रहेको पाइयो ।
- । शिक्षकहरूको उमेरको सन्दर्भमा न्यूनतम २५ देखि अधिकतम ५० वर्ष भित्रका रहेका साथै शिक्षक अनुभव तर्फ न्यूनतम ३ वर्षदेखि अधिकतम २९ वर्षसम्म शिक्षण सेवा गरेको पाइयो ।
- । अध्ययन गरिएका दुईवटा विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने १२ जना शिक्षकहरूको आवश्यकता न्यूनतम योग्यता स्नातक तह उत्तीर्ण सबैले पूरा गरेको र आफूले विशिष्टिकरण गरेको विषय नै अध्यापन गराउँदै आइरहेको पाइयो ।
- । माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने १२ शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएको प्रायः स्थायी रहेको र दुई तीन जना शिक्षकहरू अस्थायी भएको पाइयो ।

शिक्षण क्रियाकलाप

- । अध्ययन गरिएका विद्यालयमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्रकाश, हावाको व्यवस्था, कक्षाकोठा सरसफाइ, विद्यार्थी वसाइको व्यवस्था सेतोपाटी रखाइ र आकार सामान्यतया उपयुक्त नै देखियो । तर कक्षाकोठा सजावट भने उपयुक्त मात्रामा नगरिएको पाइयो ।
- । दुवै विद्यालयका प्र.अ.ले शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धमा आफूले समय समयमा कक्षा अवलोकनका साथै विद्यार्थीसँग शिक्षण सम्बन्धी प्रतिक्रिया लिने गरेको पाइयो । त्यस्तै विषयवस्तु अनुसार शिक्षक विद्यार्थीले शैक्षिक सामग्रीको निर्माण गरी प्रयोग गर्ने र सोही अनुरूपको उपयुक्त शिक्षण विधिको प्रयोग गरी कक्षा शिक्षण गराउनुपर्ने दुवै विद्यालयका प्र.अ.को प्रतिक्रिया पाइयो ।
- । छनौट गरिएका दुईवटै विद्यालयका १२ जना अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूले दैनिक रूपमा पाठयोजना निर्माण नगरिकन विद्यालयको वार्षिक कार्य योजना अनुसार शिक्षण गर्दै आइरहेको पाइयो ।
- । छनौटमा परेका दुईवटा माध्यमिक विद्यालय तहका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षण सुरु गर्दा, अधिकांशले पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै नयाँ पाठको सुरुवात गर्ने गरेको र केहीले रमाइला घटनाहरू जोड्ने र कोहिले सिँधै नयाँ पाठको सुरुवात गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
- । छनौटमा परेका दुवै विद्यालयमा अनिवार्य विषय शिक्षणको लागि आवश्यक पर्ने विषयवस्तु अनुसार शैक्षिक सामग्री कम भएको साथै पुस्तकालयमा कम्प्युटर ल्याव भए पनि आधुनिक नेट, इन्टरनेट, विज्ञान, प्रयोगशाला, ल्यावको व्यवस्था दुवै विद्यालयमा नभएको पाइयो ।
- । अध्ययन गरिएका विद्यालयका सबै शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्रीको रूपमा दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू सेतोपाटी बोर्डमार्कर, डस्टर मात्र बढी प्रयोग गर्ने गरेको साथै कहिले काहीमात्र, नक्सा, ग्लोब, तस्वीर, चार्ट, सम्बन्धीत विषयका सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो ।
- । दुवै विद्यालयका सबै शिक्षकहरूले प्रायः व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो ।
- । दुवै विद्यालयका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूले शिक्षणको समयमा लिखित मौखिक प्रश्नद्वारा मूल्याङ्कन गर्ने गरेको साथै त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रणाली भएको पाइयो ।
- । दुवै विद्यालयका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूले आफ्नो इच्छा अनुसार गृहकार्य दिने र हेर्ने गर्दै आइरहेको र अधिकांशले कक्षा शिक्षणको समाप्ती गर्दा पाठको सारांश बनाई कक्षा शिक्षणलाई अन्त्य गर्ने गरेको पाइयो ।

शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा

-) विषयगत आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा अनिवार्य विषयका जम्मा १२ जना शिक्षकहरू सामाजिकका २ जना र गणितका १ जना गरी जम्मा ३ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ र अरु सबै विषयका ९ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने नकारात्मक धारणा कुनै पनि शिक्षकमा नरहेको पाइयो ।
-) शैक्षिक योग्यताका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा जम्मा १२ शिक्षकहरू मध्ये स्नातक तह शैक्षिक योग्यता भएका ६ जनामा ४ जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र २ जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ भएको पाइयो भने स्नातकोत्तर तह शैक्षिक योग्यता भएका ६ जनामध्ये ५ जनाको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो ।
-) तालिमको आधारमा शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा १२ जना शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएको र त्यसमा ९ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो ।
-) कार्यानुभवका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा जम्मा १२ जना शिक्षकहरूमध्ये १-५ वर्ष कार्यानुभव भएको १ र ५-१० वर्ष कार्यानुभव भएका २ जना शिक्षक रहेकोमा तीनै जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो । १०-१५ वर्ष कार्यानुभव भएका ४ जना शिक्षकमा ३ जनाको सकारात्मक र १ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो । १५-२० वर्ष कार्यानुभव भएका ३ जना शिक्षकहरूमध्ये सबैमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने २०-२५ र ३० वर्ष कार्यानुभव समूहमा एकएक जना शिक्षक रहेकोमा दुवैको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।
-) उमेरका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा १२ जना शिक्षकहरूमा २०-३० वर्ष उमेर समूहका ३ जना शिक्षक रहेकोमा ३ नै जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने ३०-४० वर्ष उमेर समूहका ४ जना शिक्षकहरूमा ३ जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो । ४०-५० वर्ष उमेर समूहका ५ जना शिक्षकहरूमध्ये ३ जना शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा सकारात्मक र २ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो ।

- ज) जातका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा १२ जना शिक्षकहरूमा ब्राह्मण जातका ५ जना रहेकोमा सबैको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक रहेको पाइयो भने क्षेत्री जातिका ७ जना शिक्षकहरूमध्ये ४ जनाको धारणा सकारात्मक र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो ।
- क) शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउँदा जम्मा १२ जना शिक्षकहरूमध्ये ९ जना शिक्षकमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकमा शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको पाइयो भने नकारात्मक धारणा कुनै पनि शिक्षकमा भएको पाइएन ।

५.२ निष्कर्ष

रुकुम जिल्ला खलंगा गा.वि.स.मा संचालित सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालय मध्ये छनौटमा परेका त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय, खलंगा र यमुना नन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय सेरीगाउँमा कक्षा-९ मा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण र व्याख्या पश्चात् प्राप्त प्राप्तिका आधारमा निम्नानुसारको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू, स्थानीय वासी भएका मातृभाषा नेपाली साथै हिन्दु धर्म मान्दै आएका ब्राह्मण र क्षेत्री जातिका अधिकांश शिक्षक पुरुष रहेको र १ जना मात्र महिला शिक्षक रहेको पाइयो । त्यस्तै गरी २५ वर्षदेखि ५० वर्ष उमेर बीचका आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका साथै विशिष्टकरण गरेकै विषय शिक्षण गरिहेको पाइयो । त्यसैगरी सबै शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भई न्यूनतम ३ वर्षदेखि अधिकतम २९ वर्ष शिक्षण अनुभव प्राप्त गरेका अधिकांश स्थायी दरवन्दीमा नियुक्ति भएका र केही अस्थायी दरवन्दीमा रहि शिक्षण गर्दै आइरहेको देखिन्छ ।

कक्षा-९ मा तहका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले शैक्षिक योजना निर्माण नगरिकन शिक्षण गर्दै आएका साथै विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्ने विषयवस्तुसँग सम्बन्धित घटनाहरू सुनाउँदै पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै नयाँ पाठमा प्रवेश गर्ने गरेको पाइयो । विद्यालयमा उपलब्ध भएका सामग्री पनि प्रायःजसो प्रयोग नगरी दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू सेतोपाटी, बोर्डमार्कर डस्टर मात्र प्रयोग गर्ने गरेको, शिक्षकहरूले प्रायःजसो व्याख्यान, छलफल प्रश्नोत्तर, विधिको प्रयोग गरी कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप संचालन गर्दै आइरहेको देखियो । लिखित र मौखिक प्रश्नहरूद्वारा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिँदै आएको साथै

परिक्षाप्रणाली त्रैमासिक अर्धवार्षिक र वार्षिक किसिमको भएको पाइयो । पाठको सारांश बताउँदै, पाठको अन्त्य गर्ने र आफ्नो इच्छा अनुसार गृहकार्य दिने र हेर्ने गरेको पाइयो । दुवै विद्यालयमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका पक्षहरू सेतोपाटी रखाइ आकार प्रकाश, हावा, फर्निचरको व्यवस्था सामान्यतया उपयुक्त नै देखियो र शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गरिने, प्र.अ.को प्रतिक्रिया थियो ।

शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणालाई हेर्दा जम्मा १२ जना शिक्षकहरूमध्ये ९ जना शिक्षकहरूमा शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारण तटस्थ रहेको पाइयो । विषयगत आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणालाई हेर्दा दुई जना सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने र १ जना गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको तटस्थ धारणा पाइयो भने बाँकी ९ जना शिक्षकको सकारात्मक धारणा रहेको पाइयो । शैक्षिक योग्यताका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा हेर्दा स्नातक तह योग्यता भएका जम्मा ६ जना शिक्षकहरू मध्ये ४ जना शिक्षकको शिक्षणप्रतिधो धारणा सकारात्मक र २ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा तटस्थ रहेको स्नातकोत्तर तह योग्यता भएका जम्मा ६ जनामा ५ जनाको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र १ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो । सबै तालिम प्राप्त शिक्षकहरू भएको र त्यसमा ९ जनाको सकारात्मक र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको देखिन्छ । ३-३० वर्ष कार्यानुभव समूहका जम्मा १२ जना शिक्षकहरू मध्ये ९ जनाको सकारात्मक धारणा र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको पाइयो । २५ देखि ५० वर्ष उमेर समूहका १२ शिक्षकहरूमध्ये ९ जना शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा सकारात्मक र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको देखियो । त्यसैगरी जातका आधारमा शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणालाई दृष्टिगत गर्दा ब्राह्मण जातका ५ जना शिक्षकहरूमध्ये सबैमा सकारात्मक धारणा रहेको र क्षेत्री जातिका जम्मा ७ जना शिक्षक मध्ये ४ जनाको सकारात्मक धारणा र ३ जनाको तटस्थ धारणा रहेको देखियो । कुनै पनि विषय शिक्षकहरूमा शिक्षणप्रति नकारात्मक धारणा भएको पाइएन ।

५.३ सुभावाहरू

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था शीर्षकमा प्राप्त गरिएका सूचनाहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त प्राप्ति, निष्कर्षका आधारमा निम्नानुसार सुभावाहरू दिन सकिन्छ :

- । माध्यमिक तहका शिक्षकको न्यूनतम योग्यता शिक्षाशास्त्र संकायबाट सम्बन्धित विषयमा स्नातकोत्तर उपाधी गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- । शिक्षण पेशामा संलग्न सबै शिक्षकलाई अनिवार्य रूपमा तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
- । शिक्षण पेशामा सबै लिङ्ग, जात, धर्मका दक्ष व्यक्तिको समानुपातिक रूपमा शिक्षकको छनोट गरिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- । धेरै वर्षदेखि शिक्षण गर्दै आएका वा सेवा अवधि पूरा गरेका शिक्षकलाई अवकाश दिइ नयाँ युवा पिढीलाई मौका दिनुपर्ने, यसरी छनौट गर्दा शिक्षणप्रति सकारात्मक धारणा भएका व्यक्ति छनोट गर्न अभिवृत्ति परीक्षण अनिवार्य गरिनुपर्दछ ।
- । विद्यालयमा उपयुक्त कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने दराज, कुर्सी टेवल, डेस्कवेन्च जस्ता सामग्रीहरूद्वारा कक्षा सजावट सम्बन्धि विद्यालय प्रशासनले गरिदिनुपर्छ ।
- । प्रत्येक विद्यालयमा सबै विषयहरूको अनिवार्य रूपमा शिक्षक निर्देशिका उपलब्ध गराइनुपर्दछ ।
- । शिक्षकलाई समय सुहाउँदो किसिमले तालिम, पुनर्ताजिकरण तालिम, कार्यशाला, गोष्ठी सेमिनार आदि संचालन गरिनुपर्दछ ।
- । शिक्षकले तालिममा सिकेका ज्ञान, सीप, अनुसार पाठयोजना निर्माण, उपयुक्त किसिमले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरे नगरेको सम्बन्धित पक्षबाट निरन्तर रूपमा अनुगमन गरिनुपर्छ ।

- । कक्षामा तोकिएको अनुपात भन्दा बढी विद्यार्थी राखेर शिक्षण गर्न नपाउने व्यवस्थालाई कडाइका साथ पालना गराइनु पर्दछ । जसले गर्दा कक्षाकोठाको उपयुक्त व्यवस्थापन गरी सबै किसिमका क्षमता, स्तर र विशेषता भएका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागी बनाएर शिक्षण गर्न शिक्षकलाई सजिलो हुन्छ ।
- । प्रत्येक विषयको कक्षा शिक्षणमा विषयवस्तु अनुसार सामग्री प्रत्येक विद्यालयले व्यवस्था गर्नुका साथै शिक्षक र विद्यार्थीले पनि स्थानीय स्तरमा प्राप्त सामग्री निर्माण गरी शिक्षणमा प्रयोग गर्नुपर्ने ।
- । विद्यालयमा आधुनिक प्राविधिकयुक्त सामग्री, कम्प्युटर, नेट, इन्टरनेट, विज्ञान, प्रयोगशाला, ल्याब, अडियो, भिडियो, टेपरेकर्ड जस्ता सामग्रीहरू विद्यालयमा सम्बन्धित निकायल व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- । कक्षाकोठामा शिक्षकले प्रवेश गरेपछि विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न शिक्षकले पूर्व पाठको स्मरण गराउँदै नयाँ पाठको सुरुवात गर्नुका साथै समसामयिक घटना, चुट्किला, कथा, गीत, उखान टुक्का आदिको माध्यबाट कक्षा शिक्षणको सुरुवात गरिनुपर्छ ।
- । शिक्षण गर्दा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिमा मात्र आधारित भएर शिक्षण गर्नुको सट्टा विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय रूपमा सहभागी बनाउने विधिहरूको छनौट गरी प्रयोग गरिनुपर्ने ।
- । अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा निरन्तर मूल्याङ्कनको साधनहरू कक्षाकार्य, गृहकार्य, मौखिक तथा लिखित प्रश्न दैनिक हाजिरी जस्ता साधनद्वारा मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।
- । वार्षिक परीक्षा प्रणालीका साथै एकाइ मासिक त्रैमासिक परीक्षा प्रणाली हुनुपर्दछ ।
- । शिक्षकलाई शिक्षण पेशाप्रति उत्प्रेरणा जागृत गराइ राख्न शिक्षकलाई पुरस्कार, बहुवाको व्यवस्था, तलव वृद्धि शिक्षण पेशा अरु पेशाभन्दा मर्यादित तथा व्यवस्थित बनाइनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६६), *माध्यमिक तह अध्यापन अनुमति पत्र*, बागबजार : आशिष पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६४), *शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा सुधारका उपायहरू*, शिक्षा पत्रिका शिक्षा विभाग ।
- खनाल, श्रीप्रसाद (२०६४), *पाठ्यक्रम सिद्धान्त*, कीर्तिपुर : जुपिटर पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- घिमिरे, त्रिलोचन (२०५५), *कक्षा पाँचको सामाजिक शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र विद्यार्थी उपलब्धिबीचको सम्बन्धको अध्ययन*, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- ढकाल, माधवप्रसाद (२०५२), *नेपालमा प्राथमिक शिक्षा*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, डिल्लीप्रसाद (२०५७), *काठमाडौं जिल्लाका सार्वजनिक विद्यालयहरूमा सामाजिक शिक्षा शिक्षण विधि र विद्यार्थी उपलब्धि सम्बन्धी एक अध्ययन*, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- लुईटेल, डा. चक्रपाणि (२०५९), *सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, काठमाडौं : निमा पुस्तक भण्डार ।
- नेपाल सरकार (२०६३), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप*, सानोठिमी, भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- नेपाल सरकार (२०६५), *माध्यमिक शिक्षा*, सानोठिमी, भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा निर्मला (२०५३), *शिक्षण विज्ञान कलाको रूप तथा राम्रो शिक्षकको नमुना, शिक्षाको दर्शनशास्त्री तथा समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिकेशन एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६५), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०६६), *नेपालमा शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- शिक्षा विभाग (२०६५), *सामाजिक अध्ययन शिक्षणपरक सामग्री*, माध्यमिक तह, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- शिक्षक शिक्षा* (२०६४), नेपाल सरकार, सानोठिमी, भक्तपुर : शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

अनुसूची-१
शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण

विद्यालयको नाम :

क्र.सं.	शिक्षकको नाम	अध्यापन गर्ने विषय	तह	योग्यता	अध्ययन गरेको विषय	तालिम	कार्यानुभव	उमेर	लिङ्ग	जात	धर्म	कैफियत

अनुसूची २
प्रधानाध्यापकको लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

मिति :

प्र.अ.को नाम :

शिक्षण अनुभव

योग्यता :

१. तपाईंले विद्यालय संचालन गर्नका लागि तयार गर्ने योजनाबारे केही बताइदिनु हुन्छ की ?
.....
२. योजना बनाउँदा क-कसलाई सहभागी बनाइनु हुन्छ ?
.....
३. तपाईंको विद्यालयमा सबै अनिवार्य विषयसँग सम्बन्धित शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रम र अन्य सन्दर्भ सामग्रीको अवस्था के कस्तो छ ?
.....
४. यदि छन् भने ती सामग्री कहाँ कहाँबाट प्राप्त गर्नुहुन्छ ?
.....
५. विद्यालयमा विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक प्रयाप्त छन् ?
.....
६. के अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने सबै शिक्षकले सम्बन्धित विषयमा विशिष्टकरण गरेका छन् ?
.....
७. विद्यालयमा महिला पुरुष शिक्षक संख्या के कति छ ?
.....
८. महिला र पुरुषका शिक्षण क्रियाकलापमा भिन्नता पाउनु भएको छ ?
.....
९. विद्यालयमा शिक्षकको योग्यता, तालिम र शिक्षण अनुभव के कस्तो छ ?
.....
१०. शिक्षकको कक्षा अवलोकन गर्नुहुन्छ ?
.....
११. कक्षा अवलोकन गर्दा उपयुक्त शिक्षण विधि भएको पाउनु भएको छ ?
.....

१२. शिक्षकहरु कक्षाकोठामा कस्ता कस्ता क्रियाकलाप गर्ने गर्दछन् ?
.....
१३. के सबै विषयका शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापबाट विद्यार्थी सन्तुष्ट छन् ?
.....
१४. के को आधारमा सन्तुष्ट भए नभएको निकर्ण गर्नु हुन्छ ?
.....
१५. माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्दा कस्ता शिक्षण विधिहरु अपनाउन सकिन्छ ।
.....
१६. उपयुक्त शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट कक्षा संचालन गर्नमा तपाईंले कसरी सहयोग गर्नु हुन्छ ?
.....
१७. तपाइको विद्यालयमा भौतिक सुविधा के कति मात्रामा रहेको छ ?
.....
१८. तपाइको विद्यालयमा कुनै किसिमका छात्रवृत्तिको व्यवस्था छन् ? यदि छन् भने कस्ता किसिमका छन् ?
.....
१९. ती छात्रवृत्तिका व्यवस्था कहाँ कहाँबाट हुने गरेको छ ?
.....
२०. त्यस्ता किसिमका छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने विद्यार्थीको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ?
.....
२१. तपाइको विद्यालयमा परीक्षा प्रणाली कस्तो किसिमको छ ?
.....
२२. समयमै कोष सकिन्छ, कि सकिँदैन ? यदि सकिँदैन भने त्यस्तो अवस्थामा के कस्तो अतिरिक्त कथाको व्यवस्था गर्ने गर्नुभएको छ ?
.....
२३. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ?
.....
२४. त्यस्ता समस्या समाधान गर्न के कस्ता प्रयास गर्न सकिन्छ ?
.....
२५. विद्यालयको शिक्षणलाई अझै प्रभावकारी बनाउन के कस्ता उपायहरु अपनाउनु पर्ला ?
.....

अनुसूची ३

शिक्षकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

शिक्षण अनुभव

विषय :

योग्यता :

१. कक्षा शिक्षण गर्नुभन्दा अगाडि पाठयोजना बनाउनु हुन्छ ?

.....

२. पाठयोजना किन बनाउनु हुन्छ ?

.....

३. पाठयोजना बनाउँदा के फाइदा हुन्छ ?

.....

४. पाठयोजना नबनाउँदा शिक्षणमा के फरक पाउनु भयो ?

.....

५. कक्षा प्रवेशका साथै विद्यार्थीले ध्यान आकर्षणमा के कस्तो रणनीति अवलम्बन गर्दै आउनु भएको छ ?

.....

६. कक्षामा पाठ सुरु गर्नुभन्दा अगाडि कस्ता क्रियाकलाप गर्नुहुन्छ ?

.....

७. तपाइले कुन कुन विधि प्रयोग गरी अध्यापन गर्नुहुन्छ ?

.....

८. किन ती विधि नै प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

.....

९. तपाईंको विषय शिक्षण क्रियाकलापमा कुन कुन शिक्षण विधी बढी उपयोगी हुन्छन् ? किन ?

.....

१०. तपाईंले शिक्षण गर्ने विषयमा आवश्यक पर्ने शिक्षक सामग्री विद्यालयमा उपलब्ध छ ?

.....

११. तपाईंले शिक्षण गर्ने विषयमा के कस्ता शैक्षिक सामग्री आवश्यक हुन्छन् ?

.....

१२. उपलब्ध शैक्षिक सामग्री बाहेक तपाईंको विचारमा अन्य के कस्ता सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ ?

.....

१३. विद्यार्थीलाई कक्षा क्रियाकलापमा कतिको सक्रिय बनाउनु हुन्छ ?

.....

१४. शिक्षणकै क्रममा मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?

.....

१५. यदि गर्नुहुन्छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?

.....

१६. यदि मूल्याङ्कन उद्देश्य पूरा नभएको जानकारी भएमा पाठ दोहोर्‍याउनु हुन्छ ?

.....

१७. गृहकार्य दिने गर्नु भएको छ ?

.....

१८. यदि गृहकार्य दिने गर्नु भएको छ भने कुनै पनि गर्नु भएको भएको छ ?

.....

१९. यदि गृहकार्यदिने गर्नु भएको छैन भने किन ?

.....

२०. प्र.अ. बाट कक्षा अवलोकन हुने गरेको छ, छैन ?

.....

अनुसूची-४

विद्यार्थीहरूको लक्षित समूह छलफलका लागि निर्देशिका

१. लक्षित समूह संचालन प्रतिक्रिया
 - क) परिचय आदानप्रदान :
 - ख) सहभागीतालाई कार्यक्रमवारे जानकारी:
 - ग) सहभागीलाई कार्यक्रमको उद्देश्यवारे जानकारी:
 - घ) छलफलको सुरुवात :
२. छलफलका विषयवस्तुहरू
 - क) कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा
 - ख) सिकाइ वातावरणको निर्माण सम्बन्धमा
 - ग) कक्षा सुरुवात र प्रस्तुती सम्बन्धमा
 - घ) शैक्षिक सामाग्री सम्बन्धमा
 - ङ) त्रशिक्षण विधि सम्बन्धमा
 - च) विद्यार्थी क्रियाकलाप सम्बन्धमा
 - छ) विद्यार्थी मुल्यांकन सम्बन्धमा
 - ज) गृहकार्य सम्बन्धमा
 - झ) पाठको समाप्ति सम्बन्धमा
 - ञ) सुधारात्मक शिक्षण सम्बन्धमा

अनुसूची-५

शिक्षकको कक्षा अवलोकन निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

विद्यार्थीको संख्या :

विषय :

पाठको सुरु :

कक्षा :

पाठको अन्त्य :

एकाइ :

शिर्षक :

क्र.सं.	कक्षा अवलोकनका क्षेत्रहरू	अवस्था
१	विषयवस्तुको तयारी) विषयवस्तुको ज्ञान) शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग) पाठयोजना तयारी) शिक्षण गर्ने विषयवस्तुको संगठन	
२	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन) कक्षामा बस्ने व्यवस्था) कक्षाकोठाको वातावरण) पाठको विषयवस्तु अनुसार कक्षा व्यवस्थापन	
३	पाठको सुरुवात) पाठ्यक्रममा आधारित उद्देश्य) कक्षाको सुरुवात) उत्प्रेरणाको सिर्जना) पूर्वपाठ र नयाँ पाठको सम्बन्ध जोडेको) प्रस्तुतीकरण	
४	शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप) शिक्षण विधिको उपयुक्तता) शिक्षण विधि अनुसार शिक्षण सामग्री) स्थानीय सामग्रीको निर्माण र प्रयोग) विषयवस्तुको निर्माण र प्रयोग) विषयवस्तुको क्रमवद्ध प्रस्तुती) पाठ्यक्रमसँग मिल्दो जुल्दो विषयवस्तु) उदाहरणको उपयुक्तता) विद्यार्थीको स्तर र रुचि अनुसार शिक्षण क्रियाकलाप) विद्यार्थीलाई सक्रिय सहभागि गर्ने सीप	
५	मूल्याङ्कन) कक्षा मूल्याङ्कन गर्ने सीप) प्रश्न सोध्ने सीप) विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन) विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण) उद्देश्य प्राप्ति	
६	गृहकार्य) गृहकार्यको नियमितता) गृहकार्यको नियमित परीक्षण	

अनुसूची-६ (क)

शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिफ्ट विधिको प्रयोग गरी तयार गरिएका सकारात्मक वाक्यांशहरू

क्र.सं	वाक्यांश	प्रतिक्रियाहरू				
		पूर्ण सहमत (१)	सहमत (२)	अनिश्चित (३)	असहमत (४)	पूर्ण असहमत (५)
१	शिक्षण पेशा मर्यादित पेशा हो ।					
२	शिक्षण पेशामा जीवनभरी रहिराखु जस्तो लाग्दछ ।					
३	शिक्षण गर्नु सबैभन्दा रुचीकर विषय हो ।					
४	यो विषय दैनिक जीवनका लागि अत्यन्तै उपयोगी छ ।					
५	यो विषय पढाउँदा समय बितेको पत्तै हुँदैन ।					
६	यो विषय जहिले पनि अभि पढाउँ पढाउँ जस्तो लाग्दछ ।					
७	यो विषय शिक्षण गर्न धेरै सजिलो लाग्दछ ।					
८	व्यवहारिक जीवनका लागि यो विषय महत्त्वपूर्ण छ ।					
९	यो विषय सिकारूमा सहि ज्ञान, सीप र धारणा विकास गर्न महत्त्वपूर्ण छ ।					
१०	यो विषयले सिकारूको भविष्यमा हरेक कार्यको लागि सहयोग पुऱ्याउँदछ ।					

अनुसूची-६ (ख)

शिक्षकको शिक्षण प्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिफ्ट विधिको प्रयोग गरी तयार गरिएका नकारात्मक वाक्यांशहरू

क्र.सं	वाक्यांश	प्रतिक्रियाहरू				
		पूर्ण सहमत (१)	सहमत (२)	अनिश्चित (३)	असहमत (४)	पूर्ण असहमत (५)
१	शिक्षण पेशा छनोट गरेकोमा पश्चात छ ।					
२	शिक्षण पेशा छनोट गर्नु वाध्यता हो ।					
३	यो विषय शिक्षण गर्दा दिक्क लाग्दछ ।					
४	यो विषयको शिक्षणका लागि समय अपुग छ ।					
५	यो विषय पढाउँदा विद्यार्थीहरूले बुझ्दैनन् ।					
६	यो विषय शिक्षण गर्न अप्ठ्यारो छ ।					
७	यो विषय शिक्षण गर्दा सधैं भर्को लागेर आउँदछ ।					
८	यो विषयका लागि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गर्न कठिन छ ।					
९	यो विषयका विषयवस्तु अव्यवहारिक भएकाले रुची छैन ।					
१०	यो विषयले विद्यार्थीमा निराशता पैदा गराउँछ ।					
११	यो विषयको शिक्षण नगरी अर्को विषय शिक्षण गर्न पाए सन्तुष्ट हुन्थे ।					

अनुसूची ७

शिक्षकको शिक्षणप्रतिको धारणा पत्ता लगाउन लिक्र्ट विधिको प्रयोग गरी तयार गरिएका वाक्यांशहरूमा शिक्षकहरूको प्रतिक्रियाका आधारमा प्राप्ताङ्क

क्र.सं.	वाक्यांशको प्रकृति	छनोटमा परेका विद्यालयका विषय शिक्षकले वाक्यांशमा प्राप्त अंक											
		त्रि.ज.उ.मा.वि. खलंगा						यमुना नन्द नमुना उ.मा.वि. सेरीगाउ					
		नेपाली	अंग्रेजी	गणित	विज्ञान	सामाजिक	स्वा.ज.वा	नेपाली	अंग्रेजी	गणित	विज्ञान	सामाजिक	स्वा.ज.वा
१	सकारात्मक	१	१	१	१	३	१	१	१	१	१	२	१
२	सकारात्मक	१	२	४	१	३	१	१	२	४	३	२	१
३	सकारात्मक	१	२	२	१	२	१	१	१	१	१	२	२
४	सकारात्मक	१	२	१	१	२	१	२	२	२	१	१	१
५	सकारात्मक	२	२	२	२	२	१	२	२	२	१	३	१
६	सकारात्मक	१	२	२	१	२	१	२	२	१	१	२	१
७	सकारात्मक	४	२	४	१	४	१	१	२	४	३	४	२
८	सकारात्मक	२	२	४	२	२	१	१	२	१	१	२	१
९	सकारात्मक	२	२	५	१	२	१	१	१	१	२	१	१
१०	सकारात्मक	१	२	२	१	२	१	१	२	१	१	२	१
११	नकारात्मक	१	२	२	१	२	१	१	२	१	२	४	१
१२	नकारात्मक	१	२	४	२	२	१	१	१	१	४	२	२
१३	नकारात्मक	१	२	५	५	४	५	२	२	५	४	५	५
१४	नकारात्मक	१	२	२	१	२	१	२	२	१	२	१	१
१५	नकारात्मक	१	२	२	४	२	१	२	२	१	४	४	१
१६	नकारात्मक	१	४	२	४	४	५	२	२	३	४	४	२
१७	नकारात्मक	१	२	२	१	४	१	२	१	२	१	४	१
१८	नकारात्मक	१	२	१	४	४	१	२	२	४	५	४	४
१९	नकारात्मक	१	१	२	१	२	१	१	१	१	१	१	१
२०	नकारात्मक	१	२	२	२	२	१	१	२	२	१	१	२
२१	नकारात्मक	१	२	२	१	२	१	१	१	१	२	२	१
		३०	४२	५८	३८	५३	२९	२९	३५	४०	४५	५३	३३
जम्मा प्राप्ताङ्कलाई २१ भाग गर्दा आएको भागफल		१.४२	२	२.५३	१.८०	२.५३	१.३८	१.५७	१.६६	१.९०	२.१४	२.३५	१.५७

अनुसूची ८
अध्ययनका लागि छनौट गरिएका विद्यालय नामावली

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	ठेगाना
१	त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय	खलंगा गा.वि.स. वडा नं. १
२	श्री यमुना नन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय	खलंगा गा.वि.स. वडा नं. ३

अनुसूची ९
छनौटमा परेका विद्यालय प्रधानाध्यापकको विवरण

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	प्रधानाध्यापकको नाम	ठेगाना
१	त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय	श्री मीन बहादुर पुन	खलंगा गा.वि.स. वडा नं. १
२	श्री यमुना नन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय	श्री दामोदर पौडेल	खलंगा गा.वि.स. वडा नं. १

अनुसूची १०
छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षकहरूको विवरण

क्र.सं.	त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय	यमुना नन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय
१	मानसिंह डाँगी (सामाजिक)	दामोदर पौडेल (सामाजिक)
२	गोपीराम के.सी. (विज्ञान)	यमबहादुर शाही (विज्ञान)
३	संगम के.सी. (गणित)	अमृत दहाल (गणित)
४	प्रकाश कुमार देव (अंग्रेजी)	शमलाल गौतम (अंग्रेजी)
५	हरिप्रसाद खनाल (नेपाली)	शुसिला शर्मा (नेपाली)
६	पूर्ण के.सी. (स्वा.ज.वा)	नन्दराम देवकोटा (स्वा.ज.वा)

अनुसूची ११

छनौटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीको विवरण

त्रिभुवन जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय	यमुना नन्द नमुना उच्च माध्यमिक विद्यालय
१. टोप बहादुर गिरी	१. मेनुका रावल
२. प्रेम बहादुर पाण्डे	२. सोनुजा घर्ती
३. रोम बहादुर नाथ	३. अनुपा गौतम
४. रेशम पौडेल	४. कल्पना के.सी.
५. गोरख के.सी.	५. पवित्रा के.सी.
६. अम्बिका घर्ती	६. सीता शाही
७. सीता बुढा	७. असिम कुमार बुढा
८. प्रतिभा बोहरा	८. निर्मल कुमार के.सी.
९. किरण बली	९. विशेष गौतम
१०. निर्मला खड्का	१०. सुभाष रावल
११. मुना के.सी.	११. मदन शाह
१२. कोमल थापा	१२. राकेश बली